

संस्कृतसरणीः

८६०

८६

श्री भवानीप्रसाद जी

हलदौर (विजनौर) निवासी द्वारा पुस्तकालय गुरुकुल

कांगड़ी विश्वविद्यालय को सवावो हजार पुस्तकें संप्रेषित ।

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार
पुस्तकालय

विषय संख्या २७०

पुस्तक संख्या ६६

आगत पञ्जिका संख्या ३३, १०९

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां
लगाना वर्जित है । कृपया १५ दिन से अधिक
समय तक पुस्तक अपने पास न रखें ।

33,509
22-3-20

COMPILED

पुस्तक संख्या 33,509

870.97

33901

COMPILED

COMPILED

संस्कृतसरणिः

द्वितीयो भागः

पुस्तकालय

गुरुकुल कांगड़ी

CHECKED-1973	
Initial	<i>[Signature]</i>
कर्त्ता.....	

केशवप्रसादमिश्रः

हिन्दूविश्वविद्यालयस्याध्यापकः

काशीवास्तव्यः अग्ने कानास मुक्तिः

पुस्तक सं०.....	१००५५
आगत सं०.....	२६८
ति.सं. १४०२/२००९	
गुरुकुल कांगड़ी	

नन्दकिशोर एण्ड ब्रदर्स,

पब्लिशर्स, बनारस ।

870 97

33901

प्रथम संस्करण]

१९३२

[मूल्य ॥=]

श्रीरामकृतं

वृत्तं

मुद्रक—

बजरंगबली गुप्त “विशारद”

श्रीसीताराम प्रेस, बुलानाला काशी ।

COMPILED

FOREWORD

About fifteen years ago I had the first occasion to observe a Sanskrit lesson conducted in the Direct Method by Pt. Keshava Prasad Misra in a class of beginners. It was a rich treat to me. Since then I wished very much that there were text books on these lines. Subsequently, however, I came across several Sanskrit Readers written according to modern educational principles. Some of them were prescribed by the Department for classes VI to VIII. But none of them fulfilled my expectations, though they contained much useful matter. Most of them were written in imitation of Direct Method English Readers and as such they could not maintain the purity of Sanskrit style. Now it gives me great pleasure to see the right man in the right place. Pt. Keshava Prasad Misra is a born teacher and profound Sanskrit scholar. His is the purest Sanskrit style and he has presented the lessons in a most natural way. The lessons in his "Sanskrit Sarani" have been very judiciously selected and carefully graduated according to the difficult stages. Every lesson in the first part is accompanied by a short lesson on grammar bearing on the declension of such words and the conjugation of such roots only as are absolutely necessary for a clear grasp of the text. In this part every lesson is also followed by a series of questions to ensure preparation of the text by the students.

In the second part a little more difficult and connective passages from the Ramayan, the Mahabharata and similar other standard books have been arranged in a progressive order. But grammar has been explained at the end of the book in such details as the students of Class VIII can be reasonably expected to follow.

The author seems to have taken great pains in his selection and arrangement of these lessons. Like a clever bee he has collected honey from the "Nandan Kanan" of Sanskrit literature. These lessons will not only teach Sanskrit language and grammar in an easy way without much trouble on the part of the student; but will also instill into him the essence of Hindu culture. Generally students do not relish abstract lessons on morality or religion, but I feel confident that every student of this book will enjoy immensely, particularly the last lesson on "प्रश्नोत्तरमाला", which embodies all the ten "Lakshanas" of Dharma in pithy sayings but in delicious language.

CENTRAL HINDU SCHOOL,

BENARES.

The 2nd Nov., 1932.

KALI PRASANNA CHAKRAVARTI

ADDITIONAL HEAD MASTER,

Central Hindu School.

अध्यापकान् प्रति काचन निवेदना

आर्याः सधर्माणः,

महर्षिभिरन्वाख्याता संस्कृतं नामेयं दैवी वाक् तथा प्रति-
ष्ठापितापि परमेष्ठिना परिगृहीतापि तपःस्वाध्यायनिरतैः पूर्वसूरिभिः
प्रसाधितापि वाङ्मयमणिकारैः कालिदासादिभिः किमिति दूरादपि
दवीयः क्रियतेतरामस्माकं तत्पुत्रपुत्राणां सान्निध्यादित्येषा पृच्छा
कन्न विपश्चितं चिन्तायां विनिक्षिपेत् ?

चिन्त्यमानानि चास्य महतो विपर्यासस्य कारणानि ताव-
दित्थं स्फुरन्ति—

१. साधनसम्पन्नानां संस्कृतशिक्षापराङ्मुखत्वम् ।
२. आङ्ग्लविद्यालयेषु संस्कृतप्रतिपक्षविषयाणां समयानुकूल्य-
मुपयोगातिशयोक्तिश्च ।
३. तत्र पाठ्यत्वेन निर्दिष्टपुस्तकानां शिक्षापरिगृहीतसंस्कृता-
भाससंदृढविजातीयार्थभूयस्त्वम् ।
४. अविज्ञानानुगृहीतमिति, पुराणरीतिकदर्थितमिति, रटन-
पटुताप्रधानमिति, दुर्निवारव्याकरणग्रहगृहीतमिति,
लोकानभिज्ञमन्दमन्थरजनाधिकृतमिति भूयांसोऽध्यापन-
मधिकृत्य प्रवर्तिताः प्रवादाः ।

तेषु पूर्वयोर्द्वयो राजाधीनप्रतीकारत्वादस्मत्प्रयत्नानिवर्त्यत्वे
अभ्युपगतेऽपि किं नास्माभिरुत्तरयाः प्रतिषेधाय प्रयतनीयम् ?

एतस्यां पुनः संस्कृतसरणौ अध्येतव्याः प्रपाठका आत्मना
वपुषा च तथा विन्यस्ता यथा बहोः कालादध्यापकैरनुकम्पितां
विवृतिम् (Translation Method) अद्यत्वे शिक्षाविज्ञान-
विदामपि बहुमतं व्यवहारम् (Direct Method) च यथायथं
सममेव उपकुर्वीरन्निति ।

यत्सत्यं विवृतिव्यवहारयोर्व्यवहार एव साधीयान् ।

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥
इत्यत्राभिहितेषु शक्तिग्राहकेषु व्यवहारस्यैव नागेशादिभिर्म-
ञ्जूषादौ शिरोमणित्वेन व्यवस्थापनात् । बालोऽपि खल्वपाठितो-
ऽपि व्यवहारैणैव गृहभाषामभ्यस्यति । अभ्यर्हयन्ति च—

उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य 'गामानय' इत्युक्ते तं गवानयनप्रवृत्त-
मुपलभ्य बालोऽस्य वाक्यस्य "सास्नादिमत्पिण्डानयनमर्थः" इति प्रथमं
प्रतिपद्यते अनन्तरं च 'गां बधान' 'अश्वमानय' इत्यादावावापोद्वापाभ्यां
गोशब्दस्य 'सास्नादिमानर्थः' आनयनपदस्य 'आहरणमर्थः' इति संकेत-
मवधारयति ।

इत्यादिसाङ्गवर्णनामुखेन व्यवहारमेवालङ्कारिका अपि ।

तद्यदि व्यवहारमनुगृह्णति तत्र भवद्विरध्यापकैः सरणिरिय-
मनुस्त्रियेत संभावयामि च्छात्रा अपि बाढमनुरक्ता न संस्कृताद्
विरक्तामासादयेयुर्नापि सहभुवा भाषणकौतुकेन गाढमावर्जिता
व्याकरणविभीषिकां वाऽनुभवेयुः ।

अत्र सरणावारम्भादेव संस्कृतस्वभावमनुभूय संकलितः ।
प्रायशोऽभिनवाः सन्दर्भा न केवलं केवलकाककूर्ममृगादीनां कथा-
भिरुत्पादितां किशोराणामरुचिं शमयेयुरपि तु

पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।

आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतम् ॥

इत्युक्तदिशा प्रवचने पटुतामादधानैरुपाध्यायैरध्यापिता गुणि-
निकया व्यवहृताश्चेदबोधपूर्वमेव तत्र प्रगाढां व्युत्पत्तिं प्रगुणयेयुः
कुर्युश्च सुकुमारमतीन् बालानपि भाषासौष्ठवनिपुणकर्णान् ।

अन्ते च पाणिनिपद्धतिमनुसृत्य विरचितानि सन्धिमूत्राणि
रीत्यन्तरातिरिक्तेन सौक्येण विनेयानां रसनासु नृत्येयुरुत्पादये-
युश्च तत्र परमनैपुणीमित्येता अन्याश्च शतं संभावनाः श्रीमत्स्वेवाय-
तन्त इति भूयो भूयः साञ्जलिवन्धं भवतां मनस्सु लगयन् विरमति ।

काशी, विजया १९८९

कश्चन भवतां विधेयः

केशवप्रसादमिश्रः ।

विषय-सूची ।

प्रपाठकाः	पृष्ठम्
१ प्रथमः प्रपाठकः रामायणरचनाप्रस्तावः	१
२ द्वितीयः प्रपाठकः बुद्धिवैभवम्	५
३ तृतीयः प्रपाठकः स्यमन्तकमणेरुर्माणम्	१४
४ चतुर्थः प्रपाठकः सेतुबन्धः	२१
५ पञ्चमः प्रपाठकः मोहस्मदीयानां भारते प्रवेशः	२६
६ षष्ठः प्रपाठकः आपदि शत्रुणापि संधिः कार्यः	३०
७ सप्तमः प्रपाठकः द्रोणकथा	३३
८ अष्टमः प्रपाठकः शुकस्यात्मचरितप्रस्तावना	४०
९ नवमः प्रपाठकः मन्दारवतीपरिणयः	४६
१० दशमः प्रपाठकः पुष्पकविमानेन समुद्रलङ्घनम्	५१
११ एकादशः प्रपाठकः (१) दुर्योधनं प्रति केशवस्य दौत्यम्	५७
१२ द्वादशः प्रपाठकः वञ्चनाप्रपञ्चः	६२

प्रपाठकाः	पृष्ठम्
१३ त्रयोदशः प्रपाठकः	६६
(२) दुर्योधनम् प्रति केशवस्य दौत्यम्	
१४ चतुर्दशः प्रपाठकः	७५
प्रश्नोत्तरमाला	
१५ पञ्चदशः प्रपाठकः	७६
आर्यासप्तकम्	

व्याकरण

१ वर्णपरिचय	१
२ वर्णों के उच्चारणस्थान	१
३ सन्धिप्रकरण	२
४ माहेश्वरसूत्र	३
५ अच्-सन्धि	५
६ संध्यभाव या प्रकृतिभाव	११
७ हल्-संधि	१२
८ विसर्ग-संधि	१६
९ विशेष्य-विशेषण-भाव	२३
१० अव्यय	२५
११ कारक	२६
१२ समास	३१
१३ लकार और उनके अर्थ	३६
१४ प्रेरणार्थक क्रिया	३८
१५ वाच्य	३६
१६ उपसर्ग	४१
१७ कृदन्त	४२
१८ व्याकरण का शेषांश	४६
१९ व्याकरणस्य परिशिष्टम्	१-५१

श्रीः

संस्कृतसरणिः

द्वितीयो भागः

प्रथमः प्रपाठकः

रामायणरचनाप्रस्तावः

वाल्मीकिगिरिसम्भूता रामाम्भोनिधिसंगता ।

श्रीमद्रामायणी गङ्गा पुनाति भुवनत्रयम् ॥

कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।

आरूढकविताशाखं वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥

यः पिवन् सततं रामचरितामृतसागरम् ।

अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥

अस्ति आर्यावर्त्तविषये तमसा नाम स्रोतस्वती
विमलसलिलशालिनी । पुरा द्वितीये युगे वाल्मीक-
जन्मा वाल्मीकिरिति विश्रुतनामधेयो महर्षिः प्राचे-
तसस्तस्या विविक्तायां तीरभूमौ कृताश्रमो निवस-

ति स्म । अथैकदा भगवान् वीणासुनिः परिभ्रमन्
यदृच्छया तमुपागतः किल महर्षिं वाल्मीकिम् । स
च त्रिकालज्ञं देवर्षिमतिथिमासाद्य परया प्रीत्या
कृतातिथ्यः परिपप्रच्छ, भगवन् !

कोन्वस्मिन् साम्प्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्यवान् ।

धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥

चारित्र्येण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः ।

विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ॥

सर्वमेतत् श्रोतुमिच्छामि । परं हि मे कौतू-
हलम् । त्वमेवैक एवंविधम् नरं ज्ञातुमर्हसि, यत्
त्रिभुवनचरः सर्वज्ञोऽसि । महर्षेस्तादृशं कौतूहल-
मवगम्य प्रहृष्टो देवर्षिर्नारदः श्रूयतामित्यामन्य
वक्तुमुपचक्रमे—

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।

नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान् धृतिमान् वशी ॥

बुद्धिमान् नीतिमान् वाग्मी श्रीमान् शत्रुनिबर्हणः ।

विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः ॥

पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ।

प्रजापतिसमः श्रीमान् धाता रिपुनिसूदनः ॥

रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ।

सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः ॥

आर्यः सर्वसमश्चैव सदैव प्रियदर्शनः ।

ईदृशैरन्यैश्च स्पृहणी^यगुणैरूपेतो राजति रामचन्द्रो
दाशरथिर्धरायामिदानीम् ।

ततोऽनुक्रमेण निखिलमस्मै व्यवृणुत सीतापति-
चरितं श्रोत्रसुधानिधानं नाकमुनिर्नारदः ।

अथ यथावद् वाल्मीकिना पूजितः स देवर्षि-
स्तमापृच्छय तदभ्यनुज्ञातश्च त्रिदिवं प्रपेदे ।
वाल्मीकिरपि सह शिष्यैरभिषेकार्थमुपगतस्तमसा
तटं परमरमणीयम् । तत्र च युग्मेन चरतोः
क्रौञ्चयोः व्याधेन विध्यमानं पुमांसं रुधिरपरीताङ्गं
महीतले विचेष्टमानम् आलोकयतः शृण्वतश्च सह-
चरविरहितायाः क्रौञ्चदयितायास्तां हृदयमर्मस्पृशं
करुणामार्त्तगिरं करुणार्द्रचेतसो महर्षेर्मुखात् सह-
सोदचरत् कापि वाक् छन्दस्वती—

मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

म. प्रथम
एक वचन
second variety
सीता वचन

यत्कौञ्चमिथुनादेकमवधीः काभमोहितम् ॥

तेन खलु पुनः समयेन तमेवं स्ववाक्यविस्म-
याविष्टं महर्षिं प्राचेतसमुपगम्य भगवान् भूतभावनो
विरिञ्चिरवदत्, कषे ! प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि ।
तद्ब्रूहि रामचरितम् । अव्याहतज्योतिः आर्षं ते
प्रातिभं चक्षुः । आद्यः कविरसि । इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो
भगवान् परमेष्ठी ।

अथ भगवान् प्राचेतसः प्रथमं मनुष्येषु शब्द-
ब्रह्मणस्तादृशं विवर्त्तमितिहासं रामायणं नारद-
वर्णनामनुसृत्य प्रणिनाय । सा च पीयूषमयी रामा-
यणी कथा महर्षिशिष्याभ्याम् कुशीलवाभ्यां जगति
सर्वत्र गीता । तथाचोक्तम् ।

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः ।
चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमर्थवत् ॥
काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् ।
पौलस्त्यवध इत्येवं चकार चरितव्रतः ॥
कुशीलवौ तु कात्सर्येन धर्ममाख्यानमुत्तमम् ।
यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगत्तुस्तौ समाहितौ ॥

१४ जुल १८३३

द्वितीयः प्रपाठकः

बुद्धिवैभवम्

उज्जयिनी नाम पुरी, तस्याः समीपवर्त्ती कश्चि-
न्नटानामेको ग्रामः, तत्र च ग्रामे भरतो नाम नटः,
तस्य पुत्रो रोहको नाम जन्मनैव प्राज्ञः प्रज्ञागुणै
राजानं तोषयित्वा प्रधानामात्यपदमलभत । तद्यथा—

अथैकदा रोहकः पित्रा सहोज्जयिनीं पुरीमगच्छत् ।
दृष्ट्वा च तेन अमरपुरीवोज्जयिनी, सविस्मयचेतसा
च सकलापि यथावत् परिभाविता । ततः पित्रैव सह
नगर्यां निर्यातुमारेभे । पिता च किमपि मे विस्मृत-
मिति रोहकं सिप्रानदीतटेऽवस्थाप्य तदानयनाय भूयो-
ऽपि नगरां प्राविक्षत् । रोहकोऽपि च तत्र सिप्रायाः
सैकते बालचापलवशात् सप्राकारां परिपूर्णामपि
पुरीं सिकताभिरालिखत् । इतश्च राजा अश्ववाह-
निकायामश्वं वाहयन् कथञ्चिदेकाकीभूतस्तेन पथा
समागन्तुं प्रावर्त्तत । तं च स्वलिखितनगरीमध्येन

(६)

समागच्छन्तं रोहकोऽवादीत्—भो राजपुत्र ! माझेन
 पथा समागमः, तेनोक्तं किमिति ? रोहक आह—
 किं त्वं राजकुलमिदं न पश्यसि ? स राजा कौतुक-
 वशात् सकलामपि नगरीं तदालिखितामवैक्षत,
 अपृच्छच्च तं बालकम्—रे अन्यदा त्वया नगरी दृष्टा-
 ऽसीन्न वा ? रोहक आह—नैव कदाचित्, केवलमह-
 मद्यैव स्वग्रामादिहागतः । ततश्चिन्तयामास राजा—
 अहो ! बालकस्य प्रज्ञातिशय इति । ततः पृष्ठो रोहको
 वत्स ! किं ते नाम क वा ग्राम इति ? तेनोक्तम्—
 रोहक इति मे नाम, प्रत्यासन्ने च पुरो ग्रामे
 वसामि । अत्रान्तरे समागतो रोहकस्य पिता चलितौ
 च स्वग्रामं प्रति द्वावपि । राजा च स्वस्थानमगच्छत्,
 चिन्तयति स्म च—ममैकोनानि मन्त्रिणां पञ्चशतानि
 विद्यन्ते, तद्यदि सकलमन्त्रिमण्डले मूर्धाभिषिक्तो
 महाप्रज्ञातिशायी बाल एष परमो मन्त्री सम्पद्यते
 ततो मे राज्यं सुखेनैधते, बुद्धिबलोपेतो हि राजा
 प्रायः शेषबलैरल्पबलोऽपि न पराजयस्थानं भवति
 पराँश्च राज्ञो लीलया विजयते । एवं चिन्तयित्वा

(७)

कतिपयदिनानन्तरं रोहकबुद्धिपरीक्षानिमित्तं सामान्यतो ग्रामप्रधानपुरुषानुद्दिश्यैवमादिष्टवान्—

प्रथमा परीक्षा

युष्मद्ग्रामस्य बहिरतीव महती या शिला वर्त्तते तामनुत्पाद्य राजयोग्यमण्डपाच्छादनं कुरुत । तत एवमादिष्टे सकलोऽपि ग्रामो राजादेशं कर्तुमशक्यं परिभावयन्नाकुलीभूतमानसो बहिः समायामेकत्र मिलितवान् । पृच्छति स्म परस्परं—किमिदानीं कर्तव्यम् ? दुष्टो राजोदेशोऽस्माकमापतितो, राजादेशाकरणे च महाननर्थोऽपनिपातः । एवं च चिन्तया व्याकुलीभूतानां तेषां मध्यन्दिनमागतं, रोहकश्च पितरमन्तरेण न भुङ्क्ते पिता च ग्राममेलापके मिलितो वर्त्तते । ततः स क्षुधा पीडितः पितुः समीपे समागत्य रोदितुं प्रावर्त्तत—पीडितोऽहमतीव क्षुधा, ततः समागच्छ गृहे भोजनायेति, भरतः प्राह—वत्स ! सुखितोऽसि त्वं न किमपि ग्रामकष्टं जानासि । स प्राह—पितः किं किं तत् ? ततो भरतो राजादेशं सविस्तरमकथयत् ।

ततो निजबुद्धिप्रागल्भ्यवशात् भ्रूयति कार्यस्य
 साध्यतां परिभाव्य तेनोक्तं—माऽऽकुलीभवत यूयं,
 खनत शिलाया राजोचितमण्डपनिष्पादनायाधस्तात्
 स्तम्भांश्च यथास्थानं निवेशयत, भित्तीश्चोपलेपादिना
 प्रकारेणातीव रमणीयाः प्रगुणीकुरुत । तत एवमुक्ते
 सर्वैरपि ग्रामप्रधानपुरुषैर्भव्यमिति प्रतिपन्नम् ।
 गतः सर्वोऽपि ग्रामलोकः स्वस्वगृहे भोजनाय, भुक्त्वा
 च समागतः शिलाप्रदेशे, प्रारब्धं तत्र कर्म, कतिपय-
 दिनैश्च निष्पादितः परिपूर्णो मण्डपः, कृता च शिला
 तस्याच्छादनं, निवेदितं च राज्ञे राजनियुक्तैः पुरुषैः-
 देव ! निष्पादितो ग्रामेण देवादेशः । राजा प्राह—कथ-
 मिति ? ततस्ते सर्वमपि मण्डपनिष्पादनप्रकारं
 कथयामासुः । राजाऽपृच्छत् कस्येयं बुद्धिः ? तेऽवदन्-
 देव ! भरतपुत्रस्य रोहकस्येति ।

द्वितीया परीक्षा

ततो भूयोऽपि राजा मेण्डकमेकं प्रेषितवान् ।
 एष यावत्पलप्रमाणः सम्प्रति वर्त्तते पक्षातिक्रमेऽपि
 तावत्पलप्रमाण एव समर्पणीयो न न्यूनो नाप्यधिक-

(६)

इति । तत एवं राजादेशे समागते सति सर्वोऽपि ग्रामो
 व्याकुलीभूतचेता बहिः समायामेकत्र मिलितवान्,
 सगौरवमाकारितो रोहकः आभाषितश्च ग्रामप्रधानैः
 पुरुषैः—वत्स ! प्राचीनमपि दुष्टराजादेशसिन्धुं
 त्वयैव निजबुद्धिसेतुबन्धेन समुत्तारितः सर्वोऽपि
 ग्रामः, ततः सम्प्रत्यपि प्रगुणीकुरु निजबुद्धिसेतु-
 बन्धं येनास्यापि दुष्टराजादेशसिन्धोः पारमधिगच्छाम
 इति । ततः प्राह रोहको—वृकं प्रत्यासन्नं धृत्वा
 मेण्डकमेनं यवसदानेन पुष्टीकुरुत, यवसं हि भक्ष-
 यन्नेष न दुर्बलो भविष्यति, वृकं च दृष्ट्वा न बलवृद्धि-
 माप्स्यतीति । ततस्ते तथैव कृतवन्तः पक्षातिक्रमे च
 तं राज्ञे समर्पितवन्तः तोलने च स तावत्पलप्रमाण
 एव जात इति समानं पूर्वेण ।

तृतीया परीक्षा

ततो भूयोऽपि राज्ञा कतिपयदिनानन्तरं कुक्कुटः
 प्रेषितः, एष द्वितीयं कुक्कुटं विना योधितव्य इति ।
 एवं सम्प्राप्ते राजादेशे मिलितः सर्वोऽपि ग्रामो बहिः-
 सभायाम्, आकारितो रोहकः, कथितश्च तस्य राजा-

(१०)

देशः । ततो रोहकेण आदर्शको महाप्रमाण आना-
यितो निमृष्टश्च भूत्या सम्यक्, ततो धृतः पुरो राज-
कुर्कुटस्य । ततः स राजकुर्कुटः प्रतिविम्बमात्मीय-
मादर्शं दृष्ट्वा मत्प्रतिपक्षोऽयमपरः कुर्कुट इति मत्वा
साहङ्कारं योद्धुं प्रवृत्तः । जडचेतसो हि प्रायस्तिर्यञ्चो
भवन्ति । एवं चापरकुर्कुटमन्तरेण योधिते राज-
कुर्कुटे विस्मितः सर्वोऽपि ग्रामलोकः सम्पादितो
राजादेशः निवेदितं च राज्ञो निजपुरुषैः ।

चतुर्थी परीक्षा

ततो भूयोऽपि कतिपयदिवसातिक्रमे राजा
निजादेशं प्रेषितवान् । युष्मद्ग्रामस्य समीपे रम-
णीया बालुका विद्यन्ते, ततः स्थूला बालुकामयाः
कतिपये ^१दवरकाः कृत्वा शीघ्रं प्रेषणीया इति । एवं
राजादेशे समागते मिलितः सर्वोऽपि बहिः सभायां
ग्रामः पृष्ठश्च रोहकः, ततो रोहकेण प्रत्युत्तरितम्—
नटा वयं, नृत्तमेव वयं कर्तुं जानीमो न दवरकादि,
राजादेशश्चावश्यं कर्त्तव्यः, ततो बृहद् राजकुल-

१. cf. दाँवरी, जैवर = रस्सी (जैनसंस्कृतशब्दः)

(११)

मिति चिरन्तना अपि कतिचिद् बालुकामया दवरका भविष्यन्तीति तन्मध्यादेकः कश्चित् प्रतिच्छन्दभूतः प्रेषणीयो येन तदनुसारेण वयमपि तथा विधान् दवरकान् कुर्म इति । ततो निवेदितमेतद् राज्ञे, राजा च निरुत्तरीकृतस्तूष्णीमास्ते ।

पञ्चमी परीक्षा

ततः पुनरपि जीर्णहस्ती रोगग्रस्तो मुमूर्षुर्ग्रामे राज्ञा प्रेषितो, यथायं हस्ती मृत इति न निवेदनीयो वार्त्ता च प्रतिदिनमस्य कथनीया, अकथने महान् ग्रामस्य दण्ड इति । एवं च राजादेशे समागते तथैव मिलितः सर्वोऽपि बहिःसभायां ग्रामः पृष्ठश्च रोहकः । ततो रोहकेणोक्तं—दीयतामस्मै यवसः पश्चाद् यद् भविष्यति तत् करिष्यामि । ततो रोहकादेशेन दत्तो यवसस्तस्मै, रात्रौ च हस्ती पञ्चत्वमगच्छत् । ततो रोहकवचनेन ग्रामो गत्वा राज्ञे न्यवेदयत्—देव ! अद्य हस्ती न निषीदति नोत्तिष्ठति न कवलं गृह्णाति नापि नीहारं करोति नाप्युच्छ्वासनिःश्वासौ विदधाति, किं बहुना देव ! कामपि सचे-

(१२)

तनचेष्टां न करोति । ततो राज्ञा भणितं—किं रे मृतो हस्ती ? ततो ग्राम आह देव ! वेदपादा एवं ब्रुवते न वयमिति । एवमुक्ते राजा मौनमाधाय स्थितः ।

षष्ठी परीक्षा

ततो भूयोऽपि दिनातिक्रमे राजा समादिष्टवान्—अस्ति यौष्मकीणे ग्रामे सुस्वादुजलपूर्णः कूपः, स इह सत्त्वरं प्रेषितव्यः । तत एवमादिष्टो ग्रामो रोहकं पृष्टवान् रोहकश्च प्राह—एष ग्रामेयकः कूपो, ग्रामेयकश्च स्वभावाद् भीरुर्भवति न च सजातीय-मन्तरेण विश्वासमुपगच्छति । ततो नागरिकः कश्चिदेकः कूपः प्रेष्यतां येन तत्रैष विश्वस्य तेन सह समागच्छति । एवं निरुत्तरीकृत्य विसर्जिता राज-पुरुषाः, तैश्च राज्ञो निवेदितं, राजा स्वचेतसि रोह-कस्य बुद्ध्यतिशयं परिभाव्य मौनमवलम्ब्य स्थितः ।

सप्तमी परीक्षा

ततो भूयोऽपि राजा कतिपयवासरातिक्रमेऽभ-हितवान्—वनखण्डो ग्रामस्य पूर्वस्यां दिशि वर्त्तमानः पश्चिमायां दिशि कर्त्तव्यइति । अस्मिन्नपि राजा-

देशे समागते ग्रामो रोहकबुद्धिसुपजीव्य वनखण्ड-
स्य पूर्वस्यां दिशि व्यतिष्ठत । ततो जातो ग्रामस्य
पश्चिमायां दिशि वनखण्डः ।

तदेवं रोहकबुद्धिवैभवेन विस्मितचेता भूपतिः
परमतुष्टो रोहकं सर्वेषां मन्त्रिणां मूर्धाभिषिक्तं
मन्त्रिणमकरोत् ।

टिप्पणी—अध्यापकः काश्चित् परीक्षाप्रकारान् छात्रैः संस्कृत-
पद्यानुवादेयत् । सति च स्वलिखितेऽन्तरान्तरा विशोधयेत् ।

तृतीयः प्रपाठकः

स्यमन्तकमणोर्मार्गणम्

भजिनभजमानदिव्यान्धकदेवावृधमहाभोज-
वृष्णि संज्ञाः सप्त सत्त्वतस्य पुत्रा बभूवुः ।

भजमानस्य निमिवृकणवृष्णयः, तथाऽन्ये तद्वै-
मात्राः शताजित्सहस्राजिदयुताजित्संज्ञाः ।

देवावृधस्यापि वभ्रुः पुत्रोऽभूत् । तस्य चायं
इलोको गीयते—

यथैव शृणुमो दूरादपश्याम तदन्तिकात् ।

वभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः ॥

पुरुषाः षट् च षष्टिश्च षट् सहस्राणि चाष्ट च ।

येऽमृतत्वमनुप्राप्ता वभ्रोर्देवावृधादपि ॥

महाभोजस्त्वतिधर्मात्मा । तस्यान्वये भोजा
मार्तिकावता^१ बभूवुः । वृष्णेः सुमित्रो युधाजिच्च
पुत्रोऽभवत् । ततश्चानमित्रशिनी तथा । अनमित्रा-

१. मृत्तिकावतं नाम पुरं तत्र भवाइत्यर्थः ।

निध्नः, निध्नस्य प्रसेनसत्राजितौ । तस्य च सत्रा-
जितस्य भगवान् आदित्यः सखाऽभवत् ।

एकदा तु अम्भोधेस्तीरसंश्रयः सूर्यं सत्राजित-
स्तुष्टाव । तन्मनस्कतया च भास्वानभिष्टूयमानो-
ऽग्रतस्तस्य तस्थौ । अस्पष्टमूर्तिधरं चैनमालोक्य
सत्राजितः सूर्यमाह—यथैव व्योम्नि त्वां वह्निपिण्डो-
पममहमपश्यं तथैवाद्याग्रतो गतमपि, अत्र न किञ्चिद्
भगवता प्रसादीकृतं विशेषमुपलक्षयामि ।

इत्येवमुक्ते भगवता सूर्येण निजकण्ठादुन्मुच्य
स्यमन्तकनामा मणिरवतार्य एकान्ते न्यस्तः । तत-
स्तमाताम्रोज्ज्वलह्रस्ववपुषम् ईषदापिङ्गलनयनमादि-
त्यमद्राक्षीत् । कृतप्रणिपातस्तवादिकञ्च सत्राजित-
माह भगवान्—वरमस्मत्तोऽभिमतं वृणीष्वेति । स
च तदेव मणिरत्नमयाचत । स चापि तस्मै तद्
दत्त्वा वियति स्वं धिष्यमारुरोह ।

सत्राजितोऽप्यमलमणिरत्नसनाथकण्ठतया सूर्यं
इव तेजोभिरशेषदिगन्तराण्युद्भासयन् द्वारकां
विवेश ।

द्वारकावासिजन (पद) स्तु तमायान्तमवेक्ष्य,
 भगवन्तमनादिपुरुषं पुरुषोत्तमम् अवनिभारावतार-
 णायांशेन मानुषरूपधारिणं प्रणिपत्याह—भगवन् !
 भगवन्तमयं नूनं द्रष्टुमायात्यादित्यः । इत्याकर्ण्य
 प्रहस्य च तानाह भगवान्—नायमादित्यः सत्राजितोऽ-
 यमादित्यदत्तं स्यमन्तकाख्यं महामणिं बिभ्रदत्रोप-
 याति । तदेनं बिभ्रद्धाः पश्यत, इत्युक्तास्ते ययुः ।

स च तं स्यमन्तकाख्यं महामणिमात्मनिवेशने
 चक्रे । प्रतिदिनञ्च तन्मणिरत्नप्रवरमष्टौ कनकभा-
 रान् स्रवति ।

अच्युतोऽपि तद्रत्नमुग्रसेनस्य भूपतेर्योग्यमेत-
 दिति लिप्साश्वके, गोत्रभेदभयाच्च शक्तोऽपि न
 जहार ।

सत्राजितोऽप्यच्युतो मामेतद् याचिष्यत्यवगत-
 रत्नलोभ इति स्वभ्रात्रे प्रसेनाय तद्रत्नं दत्तवान् ।

तच्च शुचिना ध्रियमाणमशेषसुवर्णसावादिकं
 गुणमुत्पादयति, अन्यथा य एव धारयति तमेव
 हन्तीति । असावपि प्रसेनः स्यमन्तकेन कण्ठासक्ते-

(१७)

नाश्वमारुह्याटव्यां मृगयामगच्छत् । तत्र च सिंहाद्
वधमवाप । साश्वञ्च तं निहत्य सिंहोऽप्यमलमणिरत्न-
मास्याग्रेणादाय गन्तुमुद्यत ऋक्षाधिपतिना जाम्ब-
वता दृष्टो घातितश्च । जाम्बवानप्यमलं तन्मणिरत्न-
मादाय स्वबिलं प्रविवेश, सुकुमारकसंज्ञाय च बाल-
काय क्रीडनकमकरोत् ।

अनागच्छति च तस्मिन् प्रसेने “कृष्णो मणिरत्न-
मभिलषितवान् न च प्राप्तवान्, नूनमेतदस्य कर्म,
नान्येन प्रसेनो हन्यत” इत्यखिल एव यदुलोकः परस्परं
कर्णाकर्ण्यकथयत् ।

विदितलोकापवादवृत्तान्तश्च भगवान् यदुसैन्य-
परिवारः प्रसेनाश्वपदवीमनुससार, ददर्श चाश्व-
समेतं प्रसेनं निहतं सिंहेन । अखिलजनपदमध्ये
सिंहपददर्शनकृतपरिशुद्धिः सिंहपदमनुससार ।

ऋक्षविनिहतश्च सिंहमप्यल्पे भूमिभागे दृष्ट्वा
ततश्च तद्रत्नगौरवादृक्षस्यापि पदान्यनुययौ । गिरितटे
च सकलमेव यदुसैन्यमवस्थाप्य तत्पदानुसारी
ऋक्षबिलं प्रविवेश । अर्द्धप्रविष्टश्च धात्र्याः सुकु-

(१८)

मारकमुल्लापयन्त्या वाणीं शुश्राव—

सिंहः पूसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।

सुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥

इत्याकर्ण्य लब्धस्यमन्तकोदन्तोऽन्तःप्रविष्टः
कुमारक्रीडनकीकृतश्च धात्रीहस्ते तेजोभिर्जाज्ज्वल्य-
मानं स्यमन्तकं ददर्श ।

तच्च स्यमन्तकाभिलाषचक्षुषमपूर्वं पुरुषमागत-
मवेक्ष्य धात्री त्राहि त्राहीति व्याजहार ।

तदार्त्तनादश्रवणानन्तरञ्चामर्षपूर्णहृदयः स
जाम्बवानाजगाम । तयोश्च परस्परं युध्यतो द्वयो-
र्युद्धमेकविंशतिं दिनान्यभवत् । ते च यदुसैनिका-
स्तत्र सप्ताष्टदिनानि तन्निष्क्रान्तिमुदीक्षमाणा-
स्तस्थुः । अनिष्क्रममाणे च मधुरिपौ असाववश्य-
मत्र बिलेऽत्यन्तनाशमाप्तौ भविष्यत्यन्यथा तस्य
कथमेतावन्ति दिनानि शत्रुजये व्याक्षेपो भवतीति
कृताध्यवसाया द्वारकामागता 'हतः कृष्ण' इति कथ-
यामासुः । तद्वान्धवाश्च तत्कालोचितमखिलमुपरत-
क्रियाकलापं चक्रुः ।

(१६)

तत्र चास्य युध्यमानस्यातिश्रद्धादत्तविशिष्ट-
पात्रोपयुक्तान्नतोयादिना कृष्णस्य बलप्राणपुष्टि-
रभूत् ।

इतरस्यानुदिनमतिगुरुपुरुषभिद्यमानस्यातिनि-
ष्ठुरप्रहारपीडिताखिलावयवस्य निराहारतया बल-
हानिः । निर्जितश्च भगवता जाम्बवान् प्रणिपत्याह-
असुरसुरयक्षगन्धर्वराक्षसादिभिरप्यखिलैर्भगवान् न
जेतुं शक्यः किं पुनरस्मद्विधैरल्पवीर्यैर्नराभासैः,
अवश्यं भगवतोऽस्मत्स्वामिनो नारायणस्य सकल-
जगत्परायणस्यांशेन भगवता भवितव्यमिति ।

तस्मै भगवानखिलमवनिभारावतारमाचचक्षे ।
प्रीत्याऽञ्चितकरतलस्पर्शनेन चैनमपगतयुद्धखेदं
चकार ।

स च प्रणिपत्यैनं पुनरपि प्रसाद्य जाम्बवतीं नाम
कन्यां गृहागमनार्घ्यभूतां ग्राहयामास ।

स्यमन्तकमणिमप्यसौ प्रणिपत्य तस्मै पृददौ ।
अच्युतोऽप्यतिपूर्णतात् तस्मादग्राह्यमपि तन्मणि-
रत्नमात्मशोधनाय जग्राह ।

सह जाम्बवत्या द्वारकामाजगाम । भगवदागम-
 नोद्भूतहर्षोत्कर्षस्य द्वारकावासिजनस्य कृष्णावलो-
 कनानुक्षणमेवातिपरिणतवयसोऽपि नवयौवन-
 मिवाभवत् । आनकदुन्दुभिञ्च दिष्ट्या दिष्ट्येति च
 सकलयादवाः स्त्रियश्च सभाजयामासुः ।

२६८

Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

११.१.२०११

१०.२/५

४४०
४१२

२३,२०२

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

चतुर्थः प्रपाठकः

८७०
६७

सेतुबन्धः

नल उवाच

सेतुं कर्तुं समर्थोऽहममोघानुग्रहात् पितुः ।
 आदिशाद्यैव बध्नामि सेतुं वानरपुङ्गवैः ॥१॥
 ततो विसृष्टा रामेण सर्व्वतो हरिपुङ्गवाः ।
 उत्पेतुस्ते महारण्यं दृष्ट्वाः शतसहस्रशः ॥२॥
 ते नगान् नगसङ्काशाः शाखामृगगणर्षभाः ।
 बभञ्जुः पादपांस्तत्र प्रचकर्षुश्च सागरम् ॥३॥
 ते शालैश्चाश्वकर्णैश्च धवैर्वृक्षैश्च वानराः ।
 कुटजैर्जुनैस्तालैस्तिलकैस्तिनिशैरपि ॥४॥
 बिल्वकैः सप्तपर्णैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ।
 नलस्यादेशमात्रेण सागरं समपूरयन् ॥५॥
 समूलांश्च विमूलांश्च पादपान् हरिसत्तमाः ।
 इन्द्रकेतून् इवोद्यम्य प्रजहुर्वानरास्तरून् ॥६॥

हस्तिमात्रान् महाकायाः पाषाणांश्च महाबलाः ।
 पर्वतांश्च समुत्पाद्य यन्त्रैः परिवहन्ति च ॥७॥
 प्रक्षिप्यमाणैरचलैः सहसा जलमुद्धतम् ।
 समुत्सर्प चाकाशमवासर्पत् ततः पुनः ॥८॥
 समुद्रं क्षोभयामासुर्निपतन्तः समन्ततः ।
 आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥९॥
 सूत्राण्यन्ये प्रगृह्णन्ति व्यायतं शतयोजनम् ।
 दण्डान् अन्ये प्रगृह्णन्ति विचिन्वन्ति तथापरे ॥
 नलश्चक्रं महासेतुमित्थं मध्ये नदीपतेः ।
 स तथा क्रियते सेतुर्वानरैर्घोरकर्मभिः ॥
 शिल्पिभिः शतशस्तत्र रामस्याज्ञापुरःसरैः ॥१०॥
 मेघामैः पर्वताग्रैश्च तृणैः काष्ठैश्च भूरिभिः ।
 पुष्पिताग्रैश्च तरुभिः सेतुं बध्नन्ति वानराः ॥११॥
 पाषाणांश्च गिरिप्रख्यान् गिरीणां शिखराणि च ।
 दृश्यन्ते परिधावन्तो गृह्य दानवसन्निभाः ॥१२॥

१. अपाणिनीयं परस्मैपदम् । २. अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
 ३. औत्तराधर्येण निवेशयन्ति । ४. विनापि प्रत्ययं पूर्वपदलोपो-
 ऽत्र द्रष्टव्यः; तथा च “संध्यावधूं गृह्य करेण भानुः” इति
 पातालविजये पाणिनिः ।

स तथा क्रियते सेतुर्वानरैर्घोरकर्मभिः ।
शिल्पिभिः शतशस्तत्र रामस्याज्ञापुरस्सरैः ॥

शिलानां क्षिप्यमाणानां शैलानां च निपात्य'ताम् ।
 बभूव तुमुलः शब्दस्तदा तस्मिन् महोदधौ ॥१३॥
 कृतानि प्रथमेनाह्वा योजनानि चतुर्दश ।
 प्रहृष्टैर्गजसङ्काशैस्त्वरमाणैः प्लवङ्गमैः ॥१४॥
 द्वितीयेन तथैवाह्वा योजनानि तु विंशतिः ।
 कृतानि प्लवगैस्तूर्ण भीमकायैर्महाबलैः ॥१५॥
 दिवसेन तृतीयेन योजनानि कृतानि तु ।
 त्वरमाणैर्महाकायैरेकविंशतिरेव च ॥१६॥
 चतुर्थेन तथा चाह्वा द्वाविंशतिरथापि च ।
 योजनानि महावेगैः कृतानि त्वरितैस्तु तैः ॥१७॥
 पञ्चमेन तथा चाह्वा प्लवगैः क्षिप्रकारिभिः ।
 योजनानि त्रयोविंशत् सुवेलम् अधिकृत्य वै ॥१८॥
 स वानरवरः श्रीमान् विश्वकर्मात्मजो बली ।
 बबन्ध सागरे सेतुं यथा चास्य पिता तथा ॥१९॥
 स नलेन कृतः सेतुः सागरे मकरालये ।
 शुशुभे सुभगः श्रीमान् स्वातीपथ इवाम्बरे ॥२०॥

१. अपाणिनीयं परस्मैपदम् । २. अत्र सामीप्येऽव्ययीभावः,
 वेलायाःसमीपमित्यर्थः । ३. छायापथ इत्यर्थः; cf. रघुवंश, XIII. 2.

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 आगम्य गगने तस्थुर्द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥२१॥
 दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ।
 ददृशुर्देवगन्धर्वा नलसेतुं सुदुष्करम् ॥२२॥
 आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ।
 बध्नन्तः सागरे सेतुं जग्मुः पारं महोदधेः ॥२३॥
 विशालः सुकृतः श्रीमान् सुभूमिः सुसमाहितः ।
 अशोभत महान् सेतुः सीमन्त इव सागरे ॥२४॥
 ततः पारे समुद्रस्य गदापाणिर्विभीषणः ।
 परेषामभिघातार्थमतिष्ठत् सचिवैः सह ॥२५॥
 सुग्रीवस्तु ततः प्राह रामं सत्यपराक्रमम् ।
 आरोह त्वं हनूमन्तम् अङ्गदं त्वथ लक्ष्मणः ॥२६॥
 अयं हि विपुलो वीर ! सागरो मकरालयः ।
 वैहायसौ युवामेतौ वानरौ धारयिष्यतः ॥२७॥
 अग्रतस्तस्य सैन्यस्य श्रीमान् रामः सलक्ष्मणः ।
 धन्वी जगाम धर्म्मात्मा सुग्रीवेण समन्वितः ॥२८॥
 अन्ये मध्येन गच्छन्ति पार्श्वतोऽन्ये प्लवङ्गमाः ।
 सलिले प्रपतन्त्यन्ये मार्गमन्ये न लेभिरे ॥२९॥

केचित् वैहायसगताः सुपर्णा इव पुप्लुवुः ॥३०॥

घोषेण महता तस्य सिन्धोर्घोषं समुच्छ्रितम् ।

भीममन्तर्दधे^१ भीमा^२ तरन्ती हरिवाहिनी ॥३१॥

वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना ।

तीरे निविविशे^३ राज्ञा बहुमूलफलोदके ॥३२॥

— —

---

१. तिरोहितवती । २. निवेशिता ।

पञ्चमः प्रपाठकः

मोहमदीयानां भारते प्रवेशः

धैर्येण, प्रसादेन, प्रतापेन, तेजसा, वीर्येण,
विक्रमेण, शान्त्या, श्रिया, सौख्येन, धर्मेण, विद्यया
च सममेव परलोकं सनाथितवति तत्रभवति
वीरविक्रमादित्ये शनैः शनैः पारस्परिकविरोध-
विशिथिलीकृतस्नेहबन्धनेषु राजसु, भामिनी
भ्रूभङ्गभूरिभावप्रभावपराभूतवैभवेषु भट्टेषु, स्वार्थ-
चिन्तासन्तानवितानैकतानेष्वमात्यवर्गेषु, प्रशंसा-
मात्रप्रियेषु प्रभुषु, इन्द्रस्त्वं वरुणस्त्वं, कुबेरस्त्व-
मिति वर्णनामात्रसक्तेषु बुधजनेषु, कश्चन गजिनी-
स्थाननिवासी महामदो यवनः ससेनः प्राविशद्
भारते वर्षे । स च प्रजा विलुण्ठ्य मन्दिराणि
निपात्य, प्रतिमा विभिद्य, परःशतान् जनांश्च दासी-
कृत्य, शतशः उष्ट्रेषु रत्नान्यारोप्य स्वदेशमनैषीत् ।
एवं स ज्ञातास्वादः पौनःपुन्येन द्वादशवारमागत्य

भारतमलुलुण्ठत् । तस्मिन्नेव च स्वसंरम्भे एकदा
 गुर्जरदेशचूडायितं सोमनाथतीर्थमपि धूलीचकार ।
 अद्य तु तत्तीर्थस्य नामापि केनापि न स्मर्यते परं
 तत्समये तु लोकोत्तरं तस्य वैभवमासीत् । तत्र
 हि महार्हवैदू^१र्यपद्मरागमाणिक्यमुक्ताफलादिजटितानि
 कपाटानि, स्तम्भान्, गृहावग्रहणीभिस्तीर्तलभी
 विटङ्कानि च निर्मथ्य रत्ननिचयमादाय शतद्वय-
 मणसुवर्णशृङ्खलावलम्बिनीं चञ्चकाकचक्यचकिती-
 कृतावलोचकलोचननिचयां महाघण्टां प्रहृत्य महा-
 देवमूर्तावपि गदासुदतूतुलत् । अथ “वीर !
 गृहीतमखिलं वित्तं, पराजिता आर्यसेनाः, वन्दीकृता
 वयं, सञ्चितममलं यशः इतोऽपि न शास्यति ते
 क्रोधश्चेदस्मांस्ताडय, मारय, छिन्धि, भिन्धि, पातय,
 मज्जय, खण्डय, कर्तय, ज्वलय, किन्तु त्यजेमाम-
 किञ्चित्करीं जडां महादेवप्रतिमाम् । यद्येवं न

१. विडालाक्षम्, लहसनिया । २. देहलीः । ३. cf. बँडेर ।

४. कपोतपालिकाः, ढबली । ५. cf. चकाचक; चमक ।

स्वीकरोषि तद् गृहाणास्मत्तोऽन्यामपि सुवर्णकोटि-
 द्रयीं त्रायस्वमैनां भगवन्मूर्तिं स्पाक्षी” रिति साध्रेडं
 कथयत्सु रुदत्सु पतत्सु विलुण्ठत्सु प्रणमत्सु च
 पूजकवर्गेषु “नाहं मूर्तीर्विक्रोणे किन्तु भिनन्नि”
 इति संगर्ज्य जनताया हाहाकारकलकलमाकर्णयन्
 घोरगदया मूर्तिमनुच्युत् गदापातसमकालमेव
 चानेकावुदपद्ममुद्रामूल्यानि रत्नानि मूर्तिमध्या-
 दुच्छलितानि परितोऽवाकीर्यन्त। स च दग्धमुखस्तानि
 मूर्तिखण्डानि च क्रमेलकपृष्ठेष्वारोप्य सिंधुनदी-
 मुत्तीर्य स्वकीयां विजयध्वजिनीं गजिनीं नाम
 राजधानीं प्राविशत् ।

अथ कालक्रमेण सप्ताशीत्युत्तरसहस्रतमे १०८७
 वैक्रमाब्दे सशोकं सकष्टं च प्राणांस्त्यक्तवति
 महामदे गोरदेशवासी कश्चित् शहाबुद्दीननामा
 प्रथमं गजिनीदेशमाक्रम्य महामदकुलं धर्मराज-
 लोकाध्वनीनं विधाय सर्वाः प्रजाश्च पशुमारं
 मारयित्वा तद्रुधिरार्द्रमृदा गोरदेशे बहून् गृहान्
 निर्माय चतुरङ्गिण्याऽनीकिन्या भारतवर्षं प्रविश्य

शीतलशोणितानप्यसयन्^१ पञ्चाशदुत्तरद्वादशशत-
मितेऽब्दे दिल्लीमश्वयाम्बभूव ।

ततो दिल्लीश्वरं पृथ्वीराजं कान्यकुब्जेश्वरं
जयचन्द्रं च पारस्परिकविरोधज्वरग्रस्तं विस्मृत-
राजनीतिं भारतवर्षदुर्भाग्यायमानमाकलय्याऽनाया-
सेनोभावपि विशस्य वाराणसीपर्यन्तमखण्डमण्ड-
लमकण्टकमकीटकिटं महारत्नमिव महाराज्यमङ्गी-
चकार तेन वाराणस्यामपि बहवोऽस्थिगिरयः प्रचिताः,
रिङ्गत्तरङ्गभङ्गा गङ्गापि शोणितशोणा शोणीकृता,
परःसहस्राणि च देवमन्दिराणि भूमिसातकृतानि ।

स एव प्राधान्येन भारते यावनराज्याङ्गरा-
रोपकोऽभूत् । तस्यैव च कश्चित् क्रीतदासः कुतु-
बुद्दीननामा प्रथमो भारतसम्राट् संजातः ॥

---

१. असिभिर्घातयन् । २. अश्वैरतिचक्राम । ३. शोणनदवत्
कृता ।

षष्ठः प्रपाठकः

आपदि शत्रुणापि सन्धिः कार्यः

बहूनां गोचरं यातो वैरिणां विषमे स्थितः ।
 कुर्याद्वलाधिकं तेभ्यो मित्रं किंत्वतिशङ्कितः ॥
 न्यग्रोधमूलनिलयः प्रलयो मूषिकः पुरा ।
 लोमशं नाम मार्जारं जालबद्धं व्यलोकयत् ॥
 बद्धे तस्मिन् गताशङ्कः सजिघ्रंश्चपलाननः ।
 भक्ष्यं निशि चचाराखुर्विलिखन्नखरैर्महीम् ॥
 हरितं नाम सोऽपश्यन्नकुलं लोहिताननम् ।
 चन्द्रकाख्यमुलूकं च कूजन्तं घोरलोचनम् ॥
 तौ दृष्ट्वा बलिनौ भीतः संप्राप्ते प्राणसंशये ।
 मूषिकः कलयन्सर्वा दिशः क्षणमचिन्तयत् ॥
 नकुलोलूकभीतोऽहं मार्जारं बलिनां वरम् ।
 संश्रये, विषमस्थानां संधिस्त्राणं हि शत्रुणा ॥
 स निश्चित्येति तत्पाशच्छेदायोद्यतमानसः ।
 मार्जारमवदन्नीलकाचकाचरलोचनम् ॥

१. काचवद्भास्वर—।

(३१)

अमित्रो मित्रतां याति मित्रमायात्यमित्रताम् ।
 कालेन तस्माच्छेत्स्यामि पाशं ते मित्रतां गतः ॥
 श्रुत्वैतन्मधुरं हृष्टो मार्जारः सुहृदं व्यधात् ।
 गाढमङ्गे परिष्वज्य मूषिकं विपदि स्थितः ॥
 तद्दृष्ट्वा नकुलोलूकौ निराशायाखुभक्षणे ।
 बभूवतुर्भुग्रमुखौ बलवत्प्रीतिशङ्कितौ ॥
 शनैः शनैर्मूषिकोऽथ चिच्छेद स्नायुबन्धनम् ।
 तं तूर्णं तूर्णमित्यूचे मार्जारश्चिरकारिणम् ॥
 स्वार्थमुद्दिश्य लम्बन्ते ये क्षणं प्रीतितन्तुभिः ।
 धूर्तास्तान्कार्यशेषेण यापयेत्कार्ययाचकान् ॥
 एतद्ध्यात्वा धियैवाखुर्लुब्धकागमनावधि ।
 एकपाशांशशेषं तं चकार नयकोविदः ॥
 प्रातर्घोरतरे प्राप्ते चण्डाले परिघाभिधे ।
 जालनिक्षिप्तनयने सशस्त्रे पाशजीविनि ॥
 पाशशेषं चकर्ताखुश्छित्त्वा च बिलमाविशत् ।
 यातो व्याधो निराशश्च मार्जारे विद्रुते द्रुतम् ॥
 तस्मान्महाभयान्मुक्तः कालेनाभ्येत्य मूषिकम् ।
 अन्तःस्थितं बिलद्वारान्मार्जारः प्रणतोऽवदत् ॥

(३२)

अहं स ते परं मित्रमुपकारवशीकृतः ।
 भृशमुत्कण्ठितां प्राप्तः सखे निर्गम्यतामितः ॥
 इति ब्रुवाणं मार्जारं दृष्ट्वा भक्षणदीक्षितम् ।
 शुक्लतीक्ष्णाग्रदशनं श्मश्रुसूचीचिताननम् ॥
 जिघ्रन्तं मूषिकामोदमर्धोन्मीलितलोचनम् ।
 उच्चैकपादनिभृतं तमभाषत मूषिकः ॥
 सौहार्देनोपयुक्तः प्राक्तव चाहं भवांश्च मे ।
 गम्यतां स गतः कालो न भूमिर्वञ्चनेष्वहम् ॥
 यद्भवान्मधुरं वक्ति तन्मह्यं नाद्य रोचते ।
 याचकः कार्यकालोऽसावधुना नास्ति संगतम् ॥
 निजप्रयोजनापेक्षापेशलप्रियभाषणम् ।
 दुर्बलः क्रूरमनसं धीरः को नाम विश्वसेत् ॥
 कृतज्ञो भव सन्मित्रं दूरादेवार्यचेतसा ।
 न श्रेयोऽस्ति विरुद्धे हि भोज्यभोक्तृसमागमे ॥
 निरस्य बहुभिर्वाक्यैर्मार्जारमिति मूषिकः ।
 बिलं तत्याज कालेन दृष्टं धूर्तेन शत्रुणा ॥

सप्तमः प्रपाठकः

द्रोणकथा (आचार्यत्वप्राप्तिपर्यन्ता)

पुरा किल भरद्वाजो नाम कश्चिद् द्विज आसीत् ।
स आत्मनः पुत्रं द्रोणं धनुर्वेदाध्ययनार्थं महर्षेरग्नि-
वेशस्य सकाशेऽस्थापयत् । द्रोणोऽपि संशिते ब्रह्म-
चर्ये स्थितो विनीतात्मा जटिलवृत्तिर्बहुलाः समा गुरु-
शुश्रूषणे रतोऽभवत् ।

भरद्वाजस्य सखा पृषतो नाम पञ्चालानामधिप
आसीत् । तेनापि स्वतनुजो द्रुपदस्तामेव विद्यामधि-
जिगांसुस्तस्यैव गुरोः सकाशं प्रेषितः । अथ तत्र
सुचिरं वसतोस्तयोर्द्रोणद्रुपदयोर्बाल्यात् प्रभृति सहा-
ध्ययनं कुर्वतोरेकत्रैव च क्रीडतोः परं संख्यमजायत ।

एकदा प्रियवादी द्रुपदो द्रोणं प्रीणयितुकाम एव-
मब्रवीत् । वयस्य ! सत्येन त इदं शपे यत् पित्रा
राज्येऽभिषिक्तोऽहं त्वया सह विविधान् भोगान्
भोक्ष्ये । सकलमप्यात्मनो वित्तं त्वदधीनं करिष्यामि ।

तव वचने स्थास्यामि । त्वां च प्राणेभ्योऽपि प्रियं
गणयिष्यामीति ।

अथ गच्छता कालेन द्रुपदः कृतास्त्रः स्वभवनं
गतः । द्रोणोऽपि पितुर्नियोगेन दारपरिग्रहं कृत्वा
दारिद्र्यदुःखेन पीडितः कथञ्चित् कालं नीतवान् ।
पितृनिधनेनानाथो द्रुपदस्य वाक्यं मनसा धारयन्नपि
न तस्यालयं जगाम ।

एकदा द्रोणस्य तनयोऽश्वत्थामा कस्यचिद्
धनिकस्य गृहं तत्पुत्रकैः सह क्रीडितुं ययौ । तत्र
धनिकपत्न्या क्रीडावसाने स्वपुत्रेभ्यो गोक्षीरं दत्तम् ।
अश्वत्थामा तु तदलभमानो बालभावात् तत्प्राशने
संजातस्पृहो गृहमागत्य रुदंस्तथौ । मात्रा बहुशः
सान्त्वितोऽपि रोदनान्न विरराम । द्रोणोऽपि रोदन-
कारणं परिज्ञाय दिङ्मोहमिवोपगतः पयस्विनीं
प्रतिग्रेहेणाधिगन्तुमभिलषन् देशादेशं पर्यभ्रमत् ।
परं दैववशाद् गां न लेभे ।

अथ द्रोणे निराशतया गृहं प्रतिनिवृत्तेऽश्वत्थामा
पुनरपि क्षीरं मे तात देहीति वदन् रोदितुं प्रचक्रमे ।

(३१)

द्रोणस्तस्मै पिष्टोदकं ददौ । अश्वत्थामापि पिष्टरसं
पिबंस्तद्धावत्येन वञ्चितः क्षीरमेवात्मना पीयत इति
मन्वानो हर्षान्ननर्त ।

एकदा ते धनिकसुता द्रोणसदनमागता अश्व-
त्थामानं क्षीरधिया पिष्टोदकं पिबन्तं हर्षेण च नृत्य-
न्तमवलोक्याब्रुवन् । मूर्ख ! नेदं क्षीरम् । पिष्टोदक-
मिदं त्वया पीयते । धिक् ते पितरं योऽधनस्तुभ्यं
क्षीरं न यच्छति प्रत्युत त्वामेवं प्रतारयति ।
त्वमपि मन्दात्मा मुदा नृत्यसीति ।

एवमात्मानं च पुत्रं च हास्यतामुपगतौ दृष्ट्वा
द्रोणे दूयमानमानसो व्यचिन्तयत् । अहो धिगियं
दरिद्रता । कथं कथमपि कुटुम्बोदरपूरणं कुर्वे । निर्धनोऽ-
यमिति कुमारा अप्येते मां गर्हयन्ति । अद्य यावन्न
मया धनलिप्सया पापिष्ठा परोपसेवा विहिता ।

परं पुत्रप्रियतया नेत ऊर्ध्वं व्रतमिदं पालयितु-
मुत्सहे । तस्माद् वाल्यात्प्रभृति रुढसौहृदस्य द्रुप-
दस्य सेवया धनं लब्ध्वा कृतार्थो भवेयम् । सोऽपि

पित्राऽचिरादेव राज्येऽभिषिक्तः पूर्वस्नेहं स्मरन् न मां
विहास्यतीति ।

एवं संप्रधार्य द्रोणः सदारः पुत्रमादाय सौभकिं
समुपागमदेवं चावोचत्—राजन् ! सखाहं ते द्रोणः ।
दारिद्र्यदुःखपीडितस्तवान्तिकमागतोऽस्मि तदात्मनो
वचनमनुपालयन् दूरीकुरु व्यसनमिदं ममेति ।

द्रुपदस्त्वैश्वर्यमदसंपन्नस्तत्तस्य वचनममृष्यन्
कषायीकृतलोचनो विजिह्वभ्रूरेवमब्रवीत् —

अकृतेयं तव प्रज्ञा नूनं नातिसमञ्जसा ।
यदात्थ मां त्वं प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥
नहि राज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः क्वचित् ।
सख्यं भवति मन्दात्मज् श्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥
न दरिद्रो वसुमतो नाविद्वान् विदुषः सखा ।
न शूरस्य सखा क्लीबस्तत्कथं सख्यमावयोः ॥
ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं श्रुतम् ।
तयोर्विवाहः सख्यं च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥
तद् गच्छ मूढ ! न ते किञ्चिदपि दास्यामि ।
अथवा वसैकरात्रम् । भोजनं कृत्वा प्रातर्याहीति ।

(३७)

अथ स प्रतापवान् भारद्वाजो द्रुपदेनैवमुक्तो
मन्युनाभिपरिप्लुतस्तत्क्षणादेव ततो निर्गत्य द्रुपद-
पराभवोपायं कंचिन्मनसा विनिश्चित्य तत्साधनार्थ-
मवसरलिप्सया कुरुनगरसमीपे गौतमस्य निवेशने
कञ्चित् कालं प्रच्छन्नमवसत् ।

एकदा कुरुकुमाराः समेता गजसाहयान्नगरा-
न्निष्क्रम्य वीट्या क्रीडन्तो भारद्वाजावसथस्य सविधे
व्यचरन् । तदा तेषां तत्र क्रीडतां सा वीटा कूपे
निपपात । तेऽप्यादृता वीटामुद्धर्तुं यत्नमातिष्ठन् ।
परं तदुपलब्धये कमप्युपायं समीचीनमपश्यन्तः
केवलं व्रीडयाऽवनतानना अन्योन्यमवैक्षन्त ।

अथ द्रोणो दूरत एव निखिलमिदं वृत्तं दृष्ट-
श्वानवसरोऽयमात्मनः कौशलं प्रदर्शयितुमिति कृत्वा
तान् भग्नोत्साहान् कुमारानभ्येत्य मन्दं प्रहस्या-
ब्रवीत् । अहो धिग्वो बलं क्षात्रं धिगेतां वः कृता-
स्त्रतां ये भरतस्यान्वये जाता अपि वीटामेतां कूपा-

---

१. वीटा = वितस्तिप्रमाणं काष्ठखण्डं यद्दण्डेन ताडयित्वा
खेल्यते बालैः । गुल्ली ; cf. वीटी दाँडू चा खेळ-मराठी ।

(३८)

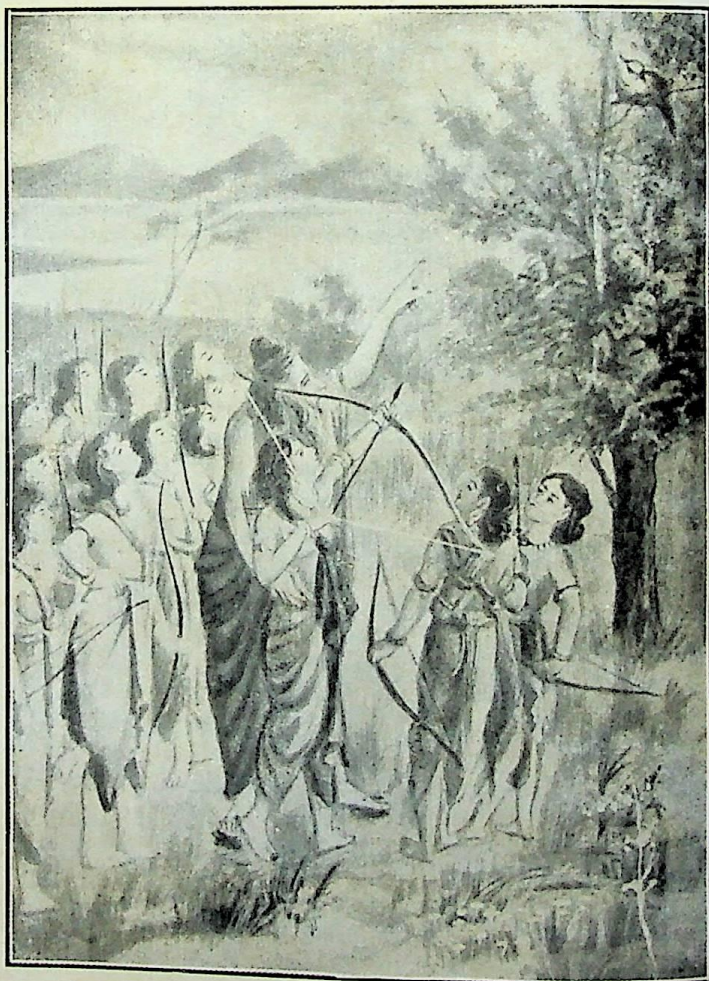
दुद्धर्तुं न शक्नुथ । पश्यतैदानीं मदस्त्रसामर्थ्यम् ।
 इयं मे मुद्रिका मयाऽस्मिन्निरुदके कूपे क्षिप्यते । इमां
 च वीटां चापि युष्मत्समक्षमिषीकाभिरेवोद्धरेयम् ।
 इत्युक्त्वा द्रोणो वीटामिषीकयैकयाऽस्त्रेणाभिमन्त्रि-
 तया बिभेद । तामिषीकामन्यया बिभेद । तामपि
 तृतीयया तृतीयां तुर्ययेत्येवं क्रमेण बहूनामिषीकाणां
 समायोगे वीटामग्रहीत् । ततश्च तामात्मक्षिप्तां मुद्रि-
 कामपि समुज्जहार ।

इदं द्रोणस्याद्भुतं कर्मावेक्ष्य ते कुमारा विस्म-
 योत्कुल्ललोचना आश्चर्यमाश्चर्यमिति वदन्तो द्रोण-
 मभिवाद्य कोऽसि ब्रह्मन् ! कुत आयातोऽसि, किं वयं
 तव प्रियं करवामहा इत्यादीन् प्रश्नान् परिपृच्छथ
 द्रोणवचनाद् हस्तिनापुरं प्रतिनिवृत्य भीष्माय तद्रू-
 पगुणकर्माणि निवेदयामासुः । भीष्मोऽपि युक्तरूपो-
 ज्यं गुरुः कुमाराणामिति विचिन्त्य परमसत्कार-
 पूर्वकं द्रोणमानाय्य तस्मै विविधानि वस्तूनि दत्त्वा
 सर्वानपि कुमाराञ् शिष्यत्वेन समर्पयामास ।

१. काशैः ।

— श्री गुरुदेव गुरुदेव गुरुदेव गुरुदेव —
गुरुदेव गुरुदेव

पाण्डवान् धार्तराष्ट्रांश्च शिष्यत्वेन प्रतिगृह्य शस्त्रास्त्र-
विद्यामध्यापयामास ।

(३६)

एवं भीष्मेण संपूजितो द्रोणो धनधान्यसमा-
कुले सुपरिच्छन्ने गृहे ससुतदारः सुखेन निवसन्
पाण्डवान् धार्तराष्ट्रांश्च शिष्यत्वेन प्रतिगृह्य शस्त्रा-
स्त्रविद्यामध्यापयामास । अन्येऽपि बहवो राजानो
राजपुत्राश्चास्त्रविद्यामधिजिगांसवो द्रोणमुपतस्थुः ।

अष्टमः प्रपाठकः

शुकस्यात्मचरितप्रस्तावना

इति पृष्ठः क्षितीशेन बहुमानपुरःसरम् ।
 क्षणं बुद्ध्याऽनुसंधाय शुको वक्तुं प्रचक्रमे ॥
 देव विन्ध्यादवी तावत्तव श्रुतिपथं गता ।
 पूर्वापरपयोराशिवेलासंसर्पशालिनी ॥
 यदेकदेशे कण्डूलगण्डेभदलितद्रुमे ।
 उषितौ दण्डकारण्ये ससीतौ रामलक्ष्मणौ ॥
 यत्रागस्त्यमुनेरासीदाश्रमः शमिनां मतः ।
 लोपासुद्राकराक्षितजलसंवर्धितद्रुमः ॥
 तस्योपकण्ठे पम्पाख्यमस्ति पुण्यजलं सरः ।
 सीताकरतलोल्लूनाश्रवणाभरणोत्पलम् ॥
 तस्यास्ति पश्चिमे तीरे जीर्णः शाल्मलिपादपः ।
 आरोहपरिणाहाभ्यां व्याप्तव्योमदिगन्तरः ॥
 तस्मिन् कृतकुलायानि वीतभीतीनि दुर्गमे ।
 विहंगमसहस्राणि निवसन्ति निरन्तरम् ॥

(४१)

दिवा तान्यभिनिर्वर्त्य प्राण्यात्रामितस्ततः ।
 तत्रागत्य स्वनीडेषु सुखं रात्रिषु शेरते ॥
 तत्रैव बद्धवसती अभूतां पितरौ मम ।
 जातोऽहमेकस्तनयस्तयोर्वयसि पश्चिमे ॥
 उद्धोदुमसमर्था सा तीव्रां प्रसववेदनाम् ।
 तथैव पञ्चतां नीता जननी मे दुरात्मनः ॥
 जायावियोगदर्धोऽपि तातः पुत्रैषणातुरः ।
 शोकमुत्सृज्य मत्प्राणपोषणे यत्नमग्रहीत् ॥
 न शशाक क्वचिद्गन्तुमात्मनः प्राणवृत्तये ।
 मां वक्षसि निधायास्त नीड एव दिवानिशम् ॥
 अन्यपत्ररथानीतभुक्तोज्झितफलादिना ।
 मदाप्यायनशिष्टेन सोऽकरोद्वृत्तिमात्मनः ॥
 अतिक्रामति कालेऽथ किञ्चिदुद्भिन्नपक्षतौ ।
 तातवक्षःस्थलस्थेऽपि मय्युड्डयनलालसे ॥
 अकस्मादेव संभ्रान्तमृगपक्षिकुलश्रुतः ।
 अभूत्कलकलस्तस्मिन्नरण्ये यमदुन्दुभिः ॥
 ततस्तातोरसः किञ्चिदुन्नमय्य शिरोधराम् ।
 कुतूहलवशाच्चक्षुर्दिक्षु निक्षिप्तवानहम् ॥

(४२)

अथापश्यमसंख्यातकिरातपरिवारितम् ।
 वने शबरसेनान्यमायान्तं मृगयारसात् ॥
 ततो मृतमिवात्मानमुत्खातमिव शाल्मलिम् ।
 परिवृत्तमिवारण्यं भयेनाहमचिन्तयम् ॥
 हतप्राणिसहस्राङ्गस्त्वद्रुधिरचर्चितैः ।
 मुहूर्तादेव तद्व्याधैरथारण्यमपूर्यत ॥
 सेनापतिः स निस्त्रिंशो^१ मृगयाजनितश्रमः ।
 निषसाद ततः पम्पासरसस्तीरशाद्वले ॥
 क्षणं विश्रम्य पीत्वापः प्राश्य बालमृणालिकाः ।
 पुलिन्दैः सह सेनानीः स जगाम यथागतम् ॥
 एको जरत्पुलिन्दस्तु पापस्तत्र व्यलम्बत ।
 प्रांशुर्भयंकराकारः कृतान्तस्येव किंकरः ॥
 अजातपिशितप्राप्तिरनुभूतवृथाश्रमः ।
 यमदूतीमिव दृशं स ददौ तत्र शाल्मलौ ॥
 स दुरारोहतां तस्य जानन्नपि महातरोः ।
 जातानध्यवसायोऽपि यत्नमारोहणेऽकरोत् ॥
 अथाहमसमत्रासविपर्यासितमानसः ।

१. क्रूरः ।

(४३)

अविशं पितुरुत्सङ्गं तत्पक्षावृतविग्रहः ॥
 स तु पापस्तमारुह्य तरुं नीडनिवासिनः ।
 हत्वा हत्वा यथाशक्ति शुकान्भूमावपातयत् ॥
 कमेण स दुराचारस्तातस्यापि शिरोधराम् ।
 बभञ्ज तं च चिक्षेप क्षितौ विगतजीवितम् ॥
 तदा मम न तच्छोको नान्यत्किञ्चिच्च चेतसि ।
 केवलं सहजातेन भयेनैवास्मि विप्लुतः ॥
 ततोऽहं पितुरुत्सङ्गाद्विनिर्गत्य ससाध्वसम् ।
 अन्तरं तरुशीर्णानां पर्णानां तूर्णमाविशम् ॥
 पापः सोऽप्यवरुह्याथ शाल्मलेर्मूलवर्तिनः ।
 शुकान्गतासूनादाय व्याधाननुसरन्नगात् ॥
 अहं विधिनियोगात्तु तेन दुष्कृतकारिणा ।
 जीर्णपर्णसवर्णत्वात्तदानीं नावधारितः ॥
 ततो दूरमतिक्रान्ते तस्मिन्दारुणकर्मणि ।
 संजातजीविताशं मां पिपासा पर्यबाधत ॥
 अनुड्डुयनसामर्थ्यात्पद्भ्यामेव यथातथा ।
 पम्पापुलिनपर्यन्तं गन्तुमैच्छं पिपासितः ॥
 तथाप्यतिनिरुत्साहः पतन्मुहुरितस्ततः ।

(४४)

तमेव पापकर्माणं शङ्कमानः पदे पदे ॥
 चिरं हा तात तातेति शोचन्कण्ठान्तवर्तिभिः ।
 प्राणैरायास्यमानोऽहमतिष्ठमतिनिष्ठुरः ॥
 तस्मादनतिदूरेऽस्ति सरसस्तपसां निधेः ।
 निर्धूतक्लेशजालस्य जाबालेराश्रमो मुनेः ॥
 ततस्तस्मिन् सुतस्तस्य सरसि स्नातुमागतः ।
 हारीतनामा मां तत्र तदवस्थं व्यलोकयत् ॥
 कष्टं केनापि पापेन पातितः शुकशावकः ।
 कुलायात् क्लाम्यतीत्युक्त्वा कृपया मां करेऽग्रहीत् ॥
 अपाययत् पयोविन्दून्मरुताश्वासयन् मुहुः ।
 कृताह्निकश्च कारुण्यादनयत् पितुराश्रमम् ॥
 समाश्वस्तस्य हारीततातं दृष्ट्वैव पश्यतः ।
 पदं स्थिरमिव न्यस्तं हृदि मे जीविताशया ॥
 नीडच्युतोऽयमानीतो मया विहगपोतकः ।
 इति पित्रे प्रणम्यासौ पाणिस्थं मामदर्शयत् ॥
 अथ जाबालिमद्राक्षं साक्षादिव पितामहम् ।
 महात्मभिः परिवृतं सानुकम्पैस्तपोधनैः ॥
 जराधवलमूर्धानं धाम्ना प्रसरता बहिः ।

अनतिस्फुटसंलक्ष्यशरीरावयवाकृतिम् ॥

स तु मां क्षणमुद्रीक्ष्य स्मयमान इवावदत् ।

इदं हि भुज्यतेऽनेन फलं स्वस्यैव कर्मणः ॥

त्रिकालदर्शी भगवान् स हि दिव्येन चक्षुषा ।

विश्वं पश्यति पाणिस्थवदरामलकादिवत् ॥

वचस्तदाकर्ण्यकुतूहलाकुलाः,

समेत्य सर्वे मुनयस्तमब्रुवन् ।

बभूव कोऽयं भगवन् भवान्तरे,

किमस्य वा दुश्चरितं तदुच्यताम् ॥

नवमः प्रपाठकः

मन्दारवतीपरिणयः

अस्ति कालिन्दीतटे ब्रह्मस्थलाभिधः कश्चिदग्रहारः ।
तत्र अग्निस्वामीति समभवत् कश्चिद्वेदपारगो विप्रः ।
तस्यातिरूपवती मन्दारवती नाम कन्यका समजनि ।

अथ शैशवातिक्रान्तायां तस्यां कान्यकुब्जात्
सर्वगुणोपेताः त्रयो ब्राह्मणसूनवः समाययुः । तेषा-
मेकैक आत्मार्थम् तत्पितरमयाचत तामनवद्याङ्गी-
मवलाललामभूताम् । ततस्तत्पिता प्राणव्ययेऽपि
तामन्यस्मै दातुमनिच्छन् तन्मध्यादेकस्मै दातुं
मतिमकरोत् । सातु कन्यका अन्ययोर्बाधाद् भीता
कियन्तमपि कालं न पाणिमग्राहयत् । ते च त्रयोपि
तस्या मुखेन्दुनिविष्टदृष्टयश्चकोरव्रतमालम्ब्य दिवा-
निशन्तत्रैव तस्थुः ।

अथैकदा समुत्पन्नेन ज्वरदाहेनार्त्ता सा मन्दार-
वती पञ्चत्वमवाप । ततस्ते विप्रकुमारास्तां परासुं

दृष्ट्वा शोकार्त्ताः कृतप्रसाधनां श्मशानं नीत्वाऽग्नि-
 साच्चक्रुः । ततश्च तेषामेकतमस्तत्र मठं निर्माय भैक्ष्येण
 जीवन् तद्भस्मशय्यायामतिष्ठत् । द्वितीयोऽस्थीनि
 तस्या उपादाय जगाम निक्षेप्तुं भागीरथ्याम् । तृतीयस्तु
 भूत्वा तापसो देशान्तराणि भ्रमति स्म । स च भ्राम्यन्ने-
 कदा वज्रलोकाभिधं ग्रामं प्राप्य कस्यापि विप्रस्य गृहे-
 ऽतिथिरभूत् । तेन च गृहपतिना पूजितो यावत् तत्र
 प्रावर्त्तत भोक्तुम् तावत् शिशुरेकस्तस्य रोदितुं
 प्रवृत्तोऽभवत् । स च शिशुः समाश्वास्यमानोऽपि
 यदा न व्यरंसीत् रोदनात् तदाऽस्य गृहिणी क्रुधा
 तं बाहावादाय न्यक्षिपज्ज्वलत्यग्नौ । निक्षिप्त एवासौ
 कोमलाङ्गस्तत्क्षणात् भस्मसाद्भूव । तच्चावलोक्या-
 सावतिथिः सञ्जातरोमाश्चः प्रोवाच । हा धिक्
 कष्टम् ! प्रविष्टोऽहं ब्रह्मराक्षसवेश्मनि । तस्मान्मू-
 र्त्तमिव किल्विषमन्नमिदन्नाधुना भक्षयिष्यामि ।
 एवं वादिनं तमतिथिं स गृहस्थः प्रत्यवादीत् ब्रह्मन् !
 पश्य मे पठितसिद्धां मृतसञ्जीवनीं शक्तिम् ।
 इत्युक्त्वा पुस्तकमुद्धात्य अनुवाच्य च प्राक्षिपत्

जलं तस्मिन् भस्मनि । क्षिप्तमात्रे च सलिले
जीवन्नुदतिष्ठत् स सुतस्तथैव । ततः सोऽतिथिः
सुनिर्वृत्तस्तत्र सहर्षम् बुभुजे । गृहस्थोऽपि नागदन्तके
पुस्तकवस्थाप्य भुक्त्वैव तेनातिथिना सह रात्रौ
शयनमभजत् ।

अथ सुप्ते गृहपतौ सोभ्यागतः स्वैरमुत्थाय
शङ्कितः स्वप्रियाया मन्दारवत्या जीवितार्थन्तदग्रहीत्पु
स्तकम् । गृहीत्वैव तस्मान्निर्गत्य गृहात् रात्रिन्दिवं
व्रजन्तुपागमत् तां श्मशानभूमिम् । अद्राक्षोच्च सहसा
तं द्वितीयमप्युपस्थितम् गङ्गाम्भसितदस्थि क्षेप्तुं गत-
वन्तम् । प्राप्त एव च तत्रावलोकत निबद्धमठं तस्या
भस्मनि शयितं तृतीयम् । अवदच्च—त्यज्यतां मठिकां
भ्रातर्जीवयेयं प्रियामिमाम् इति, ततस्ताभ्यां सनिर्वन्धं
प्रार्थितः पुस्तकमुद्धाट्यानुवाच्य च मन्त्रपूता अपः
प्राक्षिपत् तत्र भस्मनि ।

अथ प्रोक्षितमात्रेषु विन्दुषु सहसा ससुत्तस्थौ
जीवन्ती सा मन्दारवती । उत्थिता च वह्निं प्रणम्य
पूर्वाधिक्युति निष्टप्तकाञ्चनेनेव निर्मितं वपुर्बभार ।

(४६)

तत आलोक्य तां तादृशीम् त्रयोऽपि ते तत्प्राप्तये परस्परं
कलहायन्ते स्म ।

एको वदति—मन्मन्त्रबलाज्जीवितैषा ममैव भार्या ।
अपरो भणति—मदीयेन तीर्थभ्रमणपुण्येन जीवितेयम्
ममैव भार्या भवितुमर्हति । तृतीयश्च गदति—
रक्षितानि मया यत्नतो भस्मानि, ततएवेयं जीविता,
तस्मान्ममैवेयम् प्रणयिनी ।

एवं विवदमानास्त्रयोऽपि सह तथा वामलोचनया
मन्दारवत्या गत्वा नरपतेर्विक्रमार्कस्यान्तिकम् न्यवेद-
यन् सर्वमेव तं वृत्तान्तं, प्रार्थयन्त च विवादनिर्णयम् ।
महीपतिश्च तत्सर्वमालोच्य प्रोवाच—भोः कार्यार्थिनः !
योऽयम् भवतां क्लेशमपारमनुभूय चौर्येणानीय पुस्तकं
मन्त्रैरजीवयदिमां कुमारीम् स खलु पितृकार्यकरणात्
अस्याः पितैव न पतिः, यश्चास्या अस्थीनि गङ्गायां
निक्षेप्तुं गतः स पुत्र एव न पतिः पुत्रधर्मा-
नुष्ठानात्, यस्त्वस्या भस्मशय्यामधिशय्य श्मशान
एव तपस्तेपे, स एवास्याः कृतप्रणयतया पतिर्भवितु
मर्हति इति । ततस्ते नरपतेर्निर्णयेन यथाकथंचित्

(५०)

त्यक्तकलहाः कन्यकामादाय तत्पितृगृहं जग्मुः । तत्र
च राजनिर्णयानुसारेण भस्मशायी तामुपायंस्त
मन्दारवतीम् ।

दशमः प्रपाठकः

पुष्पकविमानेन समुद्रलङ्घनम्

रामचन्द्र उवाच

एतत् पश्य यथा क्षिप्रं प्रतिगच्छामि तां पुरीम् ।
 त्रयोध्यां गच्छतो ह्येष पन्थाः परमदुर्गमः ॥ १ ॥
 एवमुक्तस्तु काकुत्स्थं प्रत्युवाच विभीषणः ।
 अहं त्वां प्रापयिष्यामि तां पुरीं पार्थिवात्मज ! ॥ २ ॥
 पुष्पकं नाम भद्रन्ते विमानं सूर्यसन्निभम् ।
 मम भ्रातुः कुबेरस्य रावणेन बलीयसा ॥ ३ ॥
 हतं निर्जित्य संग्रामे कामगं दिव्यमुत्तमम् ।
 त्वदर्थं पालितञ्चेदं तिष्ठत्यतुलविक्रम ! ॥ ४ ॥
 तदिदं मेघसङ्काशं विमानमिह तिष्ठति ।
 तेन यास्यसि यानेन त्वमयोध्यां गतज्वरः ॥ ५ ॥
 अहं ते यद्यनुग्राह्यो यदि स्मरसि मे गुणान् ।
 वस तावदिह प्राज्ञ ! यद्यस्ति मयि सौहृदम् ॥ ६ ॥
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ।

(५२)

अर्चितः सर्वकामैस्त्वं ततो राम ! गमिष्यसि ॥ ७ ॥

राम उवाच

पूजितोऽस्मि त्वया वीर ! साचिव्येन परन्तप !
 सर्वात्मना च चेष्टाभिः सौहार्देन परेण च ॥ ८ ॥
 न खल्वेतन्न कुर्यां ते वचनं राक्षसेश्वर ! ।
 तं तु मे भ्रातरं द्रष्टुं भरतं त्वरते मनः ॥ ९ ॥
 मां निवर्त्तयितुं योऽसौ चित्रकूटमुपागतः ।
 शिरसा याचतो यस्य न कृतं वचनं मया ॥ १० ॥
 कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् ।
 गुरुंश्च सुहृदश्चैव पौरान् जानपदैः सह ॥ ११ ॥
 अनुजानीहि मां सौम्य ! पूजितोऽस्मि विभीषण ! ।
 मन्युर्न खलु कर्त्तव्यः सखे ! त्वां चानुमानये ॥ १२ ॥
 उपस्थापय मे शीघ्रं विमानं राक्षसेश्वर ! ।
 कृतकार्यस्य मे वासः कथं स्याद् इह सम्मतः ॥ १३ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण राक्षसेन्द्रो विभीषणः ।
 विमानं सूर्यसङ्काशम् आजुहाव त्वरान्वितः ॥ १४ ॥
 ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैदूर्यमणिवेदिकम् ।

कूटांगारैः परिक्षिप्तं सर्वतो रजतप्रभम् ॥१५॥

पाण्डुराभिः पताकाभिर्ध्वजैश्च समलङ्कृतम् ।

शोभितं काञ्चनैर्हर्म्यैर्हैमपद्मविभूषितम् ॥१६॥

प्रकीर्णं किङ्किणीजालैर्मुक्तामणिगवाक्षितम् ।

घण्टाजालैः परिक्षिप्तं सर्वतो मधुरस्वनम् ॥१७॥

तन्मेरुशिखराकारं निर्मितं विश्वकर्म्मणा ।

वृहद्भिर्भूषितं हर्म्यैर्मुक्तारजतशोभितैः ॥१८॥

तलैः स्फाटिकचित्राङ्गैर्वैदूर्यैश्च वरासनैः ।

महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥१९॥

उपस्थितसनाधुष्यं तद्विमानं मनोजवम् ।

निवेदयित्वा रामाय तस्थौ तत्र विभीषणः ॥२०॥

ततस्तान् पूजितान् दृष्ट्वा रत्नैरर्थैश्च यूथपान् ।

आरुरोह तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥२१॥

अङ्गेनादाय वैदेहीं लज्जमानां यशस्विनीम् ।

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन धनुष्मता ॥२२॥

अब्रवीत् स विमानस्थः पूजयन् सर्ववानरान् ।

सुग्रीवश्च महावीर्य्यं काकुत्स्थः सविभीषणम् ॥२३॥

१. शिरोगृहैः ।

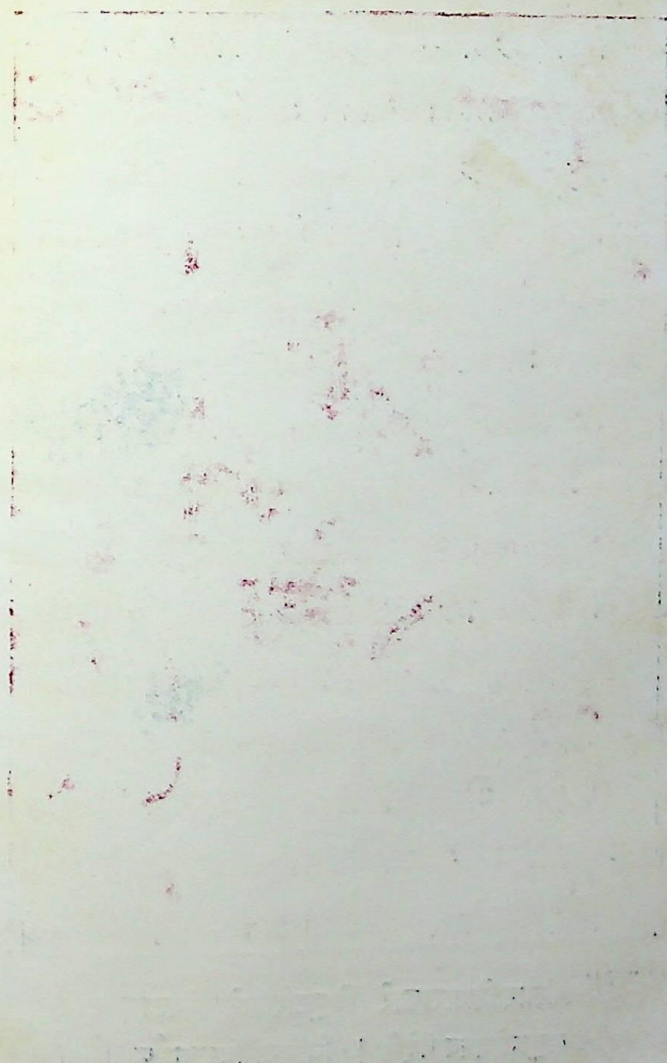
मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरर्षभाः ।
 अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं प्रतिगच्छत ॥२४॥
 यत्तु कार्यं वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च ।
 कृतं सुग्रीव ! तत् सर्वं भवता धर्मभीरुणा ॥२५॥
 किष्किन्धां प्रति याह्याशु स्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥२६॥
 स्वराज्ये वस लङ्कायां मया दत्ते विभीषण ! ।
 न त्वां धर्षयितुं शक्ताः सेन्द्रा अपि दिवौकसः ॥२७॥
 अयोध्यां प्रति यास्यामि राजधानीं पितुर्मम ।
 अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि सर्वांश्चामन्त्रयामि वः ॥२८॥

सविभीषणा वानरा ऊचुः

अयोध्यां गन्तुमिच्छामः सर्वान्नयतु नो भवान् ॥२९॥

राम उवाच

प्रियात् प्रियतरं लब्धं यदहं ससुहृज्जनः ।
 सर्वैर्भवद्भिः सहितः प्रीतिं लप्स्ये पुरीं गतः ॥३०॥
 क्षिप्रम् आरोह सुग्रीव ! विमानं सह वानरैः ।
 त्वमप्यारोह सामात्यो राक्षसेन्द्र विभीषण ! ॥३१॥
 ततस्तत् पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह वानरैः ।
 आरोह मुदा युक्तः सामात्यश्च विभीषणः ॥३२॥

कैलाशशिखराकारे त्रिकूटशिखरे स्थिताम् ।
लङ्कामीक्षस्व वैदेहि ! निर्मितां विश्वकर्मणा ॥

आरूढेषु तु सर्वेषु कौबेरं परमासनम् ।
 राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसम् ॥३३॥
 स्वर्गतेन विमानेन हंसयुक्तेन भास्वता ।
 प्रहृष्टश्च प्रतीतश्च बभौ रामः कुबेरवत् ॥३४॥
 पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो रघुनन्दनः ।
 अब्रवीन्मैथिलीं सीतां रामः शशिनिभाननाम् ॥३५॥
 कैलासशिखराकारे त्रिकूटशिखरे स्थिताम् ।
 लङ्कामीक्षस्व वैदेहि ! निर्मितां विश्वकर्म्मणा ॥३६॥
 एतदायोधनं पश्य मांसशोणितकर्द्दमम् ।
 हरीणां राक्षसानां च सीते ! विशसनं महत् ॥३७॥
 एष दत्तवरः शेते प्रमाथी राक्षसेश्वरः ।
 तवहेतोर्विशालाक्षि ! निहतो रावणो मया ॥३८॥
 निहतः कुम्भकर्णोज्ज्वलप्रहस्तश्च निशाचरः ।
 निहतश्चात्र धूम्राक्षो वानरेण हनूमता ॥३९॥
 लक्ष्मणेनेन्द्रजिच्चात्र रावणिर्निहतो रणे ॥४०॥
 अत्र मन्दोदरी राज्ञी रावणं पर्य्यदेवयत् ।
 सपत्नीनां सहस्रेण सार्वभौमपरिवारिता ॥४१॥
 एतत्तु दृश्यते तीर्थं समुद्रस्य वरानने !

यत्र सागरमुत्तीर्य तां रात्रिमुषिता वयम् ॥४२॥
 एष सेतुर्मया बद्धः सागरे लवणार्णवे ।
 तव हेतोर्विशालाक्षि ! नलसेतुः सुदुष्करः ॥४३॥
 पश्य सागरमक्षोभ्यं वैदेहि ! वरुणालयम् ।
 अपारमभिगर्जन्तं शङ्खशुक्तिसमाकुलम् ॥४४॥
 एतत्तु दृश्यते तीर्थं सागरस्य महात्मनः ।
 सेतुबन्ध इति ख्यातं त्रैलोक्येनाभिपूजितम् ॥४५॥

एकादशः प्रपाठकः

दुर्योधनं प्रति केशवस्य दौत्यम्

(१)

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः । एष खलु
पाण्डवस्कन्धावाराद् दौत्येनागतः पुरुषोत्तमो
नारायणः ।

दुर्योधनः—मा तावद् भो बादरायण ! किं किं
कंसभृत्यो दामोदरस्तव पुरुषोत्तमः । स गोपाल-
कस्तव पुरुषोत्तमः । जरासंधापहतकीर्तिस्तव पुरुषो-
त्तमः । अहो पार्थिवासन्नस्य भृत्यजनस्य समुदाचारः ।
सगर्वं खल्वस्य वचनम् । आ ! अपध्वंसस्व ।

काञ्चुकीयः—प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः ।
संभ्रमेण समुदाचारो विस्मृतः । (इति पादयोः पतति)

दुर्योधनः—संभ्रम इति । आ ! मनुष्याणामस्त्येव
संभ्रमः । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ ।

काञ्चुकीयः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

दुर्योधनः—इदानीं प्रसन्नोऽस्मि । क एष दूतः
प्राप्तः ।

काञ्चुकीयः—दूतः प्राप्तः केशवः ।

दुर्योधनः—केशव इति । एवमेष्टव्यम् । अयमेव
समुदाचारः ।

भो भो राजानः ! दौत्येनागतस्य केशवस्य किं
युक्तम् । किमाहुर्भवन्तः—अर्घ्यप्रदानेन पूजयितव्यः
केशव इति । न मे रोचते । ग्रहणमस्यात्र हितं पश्यामि ।

ग्रहणमुपगते तु वासुदेवे

हृतनयना इव पाण्डवा भवेयुः ।

गतिमतिरहितेषु पाण्डवेषु

क्षितिरखिलापि भवेन्ममाऽसपत्ना ॥

अपि च योऽत्र केशवस्य प्रत्युत्थास्यति, स
मया द्वादशसुवर्णभारेण दण्ड्यः । तदप्रमत्ता भवन्तु
भवन्तः (आत्मगतम्) को नु खलु इदानीं ममाप्रत्यु-
त्थानस्योपायः । हन्त दृष्ट उपायः । (प्रकाशम्)
बादरायण ! आनीयतां स चित्रपटो ननु, यत्र द्रौपदी-
केशाम्बरावकर्षणमालिखितम् । (आत्मगतम्)

तस्मिन् दृष्टिविन्यासं कुर्वन् नोत्थास्यामि केशवस्य ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः (निष्कन्य
प्रविश्य) जयतु महाराजः । अयं स चित्रपटः ।

दुर्योधनः—ममाग्रतः प्रसारय ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (प्रसा-
रयति) ।

दुर्योधनः—अहो ! दर्शनीयोऽयं चित्रपटः । एष
दुःशासनो द्रौपदीं केशहस्ते गृहीतवान् । एषा खलु
द्रौपदी,

दुःशासनपरामृष्टा संभ्रमोत्फुल्ललोचना ।

राहुवक्त्रान्तरगता चन्द्रलेखेव शोभते ॥

एष दुरात्मा भीमः सर्वराजसमक्षमवमानितां
द्रौपदीं दृष्ट्वा प्रवृद्धामर्षः सभास्तम्भं तुलयति ।

एष युधिष्ठिरः,

सत्यधर्मघृणायुक्तो द्यूतविभ्रष्टचेतनः ।

करोत्यपाङ्गविक्षेपैः शान्तामर्षं वृकोदरम् ॥

एष इदानीमर्जुनः

रोषाकुलाक्षः स्फुरिताधरोष्ठ-

स्तृणाय मत्त्वा रिपुमण्डलं तत ।

उत्सादयिष्यन्निव सर्वराजाञ्

शनैः समाकर्षति गाण्डिवज्याम् ॥

एष युधिष्ठिरोऽर्जुनं वारयति । एतौ नकुल-
सहदेवौ,

कृतपरिकरबन्धौ चर्मनिस्त्रिंशहस्तौ

परुषितमुखरागौ स्पष्टदष्टाधरोष्ठौ ।

विगतमरणशङ्कौ सत्त्वरं भ्रातरं मे

हरिमिव मृगपोतौ तेजसाऽभिप्रयातौ ॥

एष युधिष्ठिरः कुमारौ निवारयति ।

एष गान्धारराजः,

अक्षान् क्षिपन् स कितवः प्रहसन् सगर्वं

संकोचयन्निव मुदं द्विषतां स्ववृत्त्या ।

स्वैरासनो द्रुपदराजसुतां रुदन्तीं

काक्षेण पश्यति लिखत्यपि गां नयज्ञः ॥

एतावाचार्यपितामहौ तां दृष्ट्वा बिलज्जमानौ

१. नयं द्यूतविशेषं जानाति सः ; cf. नीया, पूड़ा ।

(६१)

पटान्तान्तर्हितमुखौ स्थितौ ।

अहो अस्य चित्रस्य वर्णाढ्यता । अहो भावोप-
पन्नता ! अहो युक्तलेखता ! सुव्यक्तमा लिखितोऽयं
चित्रपटः । प्रीतोऽस्मि । कोऽत्र भोः ?

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः ।

दुर्योधनः—बादरायण ! आनीयतां स विहग-
वाहनमात्रविस्मितो दूतः ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः (निष्क्रान्तः)

दुर्योधनः—वयस्य ! कर्ण !

प्राप्तः किलाद्य वचनादिह पाण्डवानां

दौत्येन भृत्य इव कृष्णमतिः स कृष्णः ।

श्रोतुं सखे ! त्वमपि सज्जय कर्ण ! कर्णे

नारीमृदूनि वचनानि युधिष्ठिरस्य ॥

द्वादशः प्रपाठकः

वञ्चनाप्रपञ्चः

स्तोतारः के भविष्यन्ति मूर्खस्य जगतीतले ।
 न स्तौति चेत्स्वयं च स्वं कदा तस्यास्तु निर्वृतिः ॥१॥
 वाच्यतां समयोऽतीतः स्पष्टमग्रे भविष्यति ।
 इति पाठयतां ग्रन्थे काठिन्यं कुत्र वर्तते ॥२॥
 अगतित्वमतिश्रद्धा ज्ञानाभासेन तृप्ता ।
 त्रयः शिष्यगुणा ह्येते मूर्खाचार्यस्य भाग्यजाः ॥३॥
 यदि न कापि विद्यायां सर्वथा क्रमते मतिः ।
 मान्त्रिकास्तु भविष्यामो योगिनो यतयोऽपि वा ॥४॥
 पुत्र इत्येव पितरि कन्यकेत्येव मातरि ।
 गर्भप्रश्नेषु कथयन्दैवज्ञो विजयी भवेत् ॥५॥
 निर्धनानां धनावाप्तिं धनिनामधिकं धनम् ।
 ब्रुवाणाः सर्वथा ग्राह्या लोकैर्ज्योतिषिका जनाः ॥६॥
 स्वस्थैरसाध्यरोगैश्च जन्तुभिर्नास्ति किञ्चन ।

(६३)

कातरा दीर्घरोगाश्च भिषजां भाग्यहेतवः ॥७॥
 भैषज्यं तु यथाकामं पथ्यं तु कठिनं वदेत् ।
 आरोग्यं वैद्यमाहात्म्यादन्यथात्वमपथ्यतः ॥८॥
 कातर्यं दुर्विनीतत्वं कार्पण्यमविवेकताम् ।
 सर्वं मार्जन्ति कवयः शालीनां मुष्टिकिकराः ॥९॥
 न कारणमपेक्षन्ते कवयः स्तोतुमुद्यताः ।
 किञ्चिदस्तुवतां तेषां जिह्वा फुरफुरायते ॥१०॥
 स्तुतं स्तुवन्ति कवयो न स्वतो गुणदर्शिनः ।
 कीटः कश्चिदलिर्नाम कियती तत्र वर्णना ॥११॥
 एकैव कविता पुंसां ग्रामायाश्वाय हस्तिने ।
 अन्ततोऽन्नाय वस्त्राय ताम्बूलाय च कल्पते ॥१२॥
 वर्णयन्ति नराभासान् वाणीं लब्ध्वापि ये जनाः ।
 लब्ध्वापि कामधेनुं ते लाङ्गले विनियुञ्जते ॥१३॥
 न पश्यामो मुखे दंष्ट्रां न पाशं वा कराञ्चले ।
 उत्तमर्णमवेक्ष्यैव तथाप्युद्भिजते मनः ॥१४॥
 शक्तिं करोति संचारे शीतोष्णं मर्षयत्यपि ।
 दीपयत्युदरे वह्निं दारिद्र्यं परमौषधम् ॥१५॥
 प्रकाशयत्यहंकारं प्रवर्तयति तस्करान् ।

(६४)

प्रोत्साहयति दायादल्लक्ष्मीः किञ्चिदुपस्थिता ॥१६॥
 प्रामाण्यबुद्धिः स्तोत्रेषु देवताबुद्धिरात्मनि ।
 कीटबुद्धिर्मनुष्येषु नूतनायाः श्रियः फलम् ॥१७॥
 स्तोतव्यैः स्तूयते नित्यं सेवनीयैश्च सेव्यते ।
 न बिभेति न जिहोति तथापि धनिको जनः ॥१८॥
 अध्यापयन्ति शास्त्राणि तृणीकुर्वन्ति पण्डितान् ।
 विस्मारयन्ति जातिं स्वां वराटाः पञ्चषाः करे ॥१९॥
 शुष्कोपवासो धर्मेषु भैषज्येषु च लङ्घनम् ।
 जपयज्ञश्च यज्ञेषु रोचते लोभशालिनाम् ॥२०॥
 एकतः सर्वशास्त्राणि तुलसीकाष्ठमेकतः ।
 वक्तव्यं किञ्चिदित्युक्तं वस्तुतस्तुलसी परा ॥२१॥
 कौपीनं भसितालेपो दर्भा रुद्राक्षमालिका ।
 मौनमेकासिका चेति मूर्खसंजीवनानि षट् ॥२२॥
 आमध्याह्न नदीवासः समाजे देवतार्चनम् ।
 सततं शुचिवेषश्चेत्येतद्गम्भस्य जीवितम् ॥२३॥
 तावद्दीर्घं नित्यकर्म यावत्स्याद्रष्टृमेलनम् ।
 तावत्संक्षिप्यते सर्वं यावद्द्रष्टा न विद्यते ॥२४॥
 आनन्दबाष्परोमाञ्चौ यस्य स्वेच्छावंशंवदौ ।

(६५)

किं तस्य साधनैरन्यैः किंकराः सर्वपार्थिवाः ॥२५॥

परिच्छिद्रेषु हृदयं परवार्तासु च श्रवः ।

परमर्मसु वाचं च खलानामसृजद्विधिः ॥२६॥

(नानाविधैः साधनैः किंकराः सर्वपार्थिवाः ॥२५॥)

त्रयोदशः प्रपाठकः

दुर्योधनं प्रति केशवस्य दौत्यम्

(२)

(ततः प्रविशति वासुदेवः काञ्चुकीयश्च)

वासुदेवः—अद्य खलु धर्मराजवचनाद् धनञ्जया-
कृत्रिममित्रतया च आहवदर्पमनुक्तग्राहिणं सुयोधनं
प्रति मयाप्यनुचितदौत्यसमयोऽनुष्ठितः ।

इदं हि सुयोधनशिविरम् । इह हि,
आवासाः पार्थिवानां सुरपुरसदृशाः स्वच्छन्दविहिता
विस्तीर्णा शस्त्रशाला बहुविधकरणैः शस्त्रैरुपचिताः ।
हेषन्ते मन्दुरायां तुरगवरघटा वृंहन्ति करिण-
ऐश्वर्यं सफीतमेतत् स्वजनपरिभवादासन्नविलयम् ॥

भोः,

दुष्टवादी गुणद्वेषी शठः स्वजननिर्दयः ।
सुयोधनो हि मां दृष्ट्वा नैव कार्यं करिष्यति ।

भो बादरायण ! किं प्रवेष्टव्यम् ?

काञ्चुकीयः—अथकिमथकिम् ! प्रवेष्टुमर्हति
पद्मनाभः ।

वासुदेवः—(प्रविश्य) (स्वगतम्) कथं कथं
मां दृष्ट्वा संभ्रान्ताः सर्वक्षत्रियाः । (प्रकाशम्)
अलमलं संभ्रमेण । स्वैरमासतां भवन्तः ।

दुर्योधनः—कथं कथं केशवं दृष्ट्वा सम्भ्रान्ताः
सर्वक्षत्रियाः ! अलमलं संभ्रमेण । स्मरणीयः पूर्व-
माश्रावितो दण्डः । नत्वहमाज्ञप्ता ।

वासुदेवः—(उपगम्य) भोः सुयोधन !
किमास्से ?

दुर्योधनः—(आसनात् पतित्वा आत्मगतम्)
सुव्यक्तं प्राप्त एव केशवः ।

उत्साहेन मतिं कृत्वाप्यासीनोऽस्मि समाहितः ।

केशवस्य प्रभावेण चलितोऽस्म्यासनादहम् ॥

अहो बहुमायोऽयं दूतः ! (प्रकाशम्) भो दूत !

एतदासनमास्यताम् ।

वासुदेवः—आचार्य ! आस्यताम् । गाङ्गेयप्रमुखा

१. कथं वर्त्तसे, इत्यर्थः; कुशलप्रश्नोऽयम् ।

राजानः स्वैरमासतां भवन्तः । वयमप्युपविशामः
 (उपविश्य) अहो ! दर्शनीयोऽयं चित्रपटः । (निरूप्य)
 मा तवात् । द्रौपदीकेशाम्बराकर्षणमत्र लिखितम् ।
 अहोतु खलु,

सुर्योऽधनोऽयं स्वजनावमानं

पराक्रमं पश्यति बालिशत्वात् ।

को नाम लोके स्वयमात्मदोष-

मुद्राटयेन्नष्टघृणः सभासु ॥

आः अपनीयतामेष चित्रपटः ।

दुर्योधनः—बादरायण ! अपनीयतां किल चित्रपटः ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (अप-
 नयति) ।

दुर्योधनः—भो दूत !

धर्मात्मजो वायुसुतश्च भीमो

भ्रातार्जुनो मे त्रिदशेन्द्रसूनुः ।

यमौ च तावद्विश्वसुतौ विनीतौ

सर्वे सभृत्याः कुशलोपपन्नाः ॥

वासुदेवः—सदृशमेतद् गान्धारीपुत्रस्य । अथ

किमथकिम् । कुशलिनःसर्वे । भवतो राज्ये शरीरे
बाह्याभ्यन्तरे च कुशलमनामयं च पृष्ट्वा विज्ञापयन्ति
युधिष्ठिरादयः पाण्डवाः—

अनुभूतं महद्दुःखं सम्पूर्णः समयः स च ।
अस्माकमपि धर्म्यं यद् दायाद्यं तद् विभज्यताम् ॥
इति ।

दुर्योधनः—कथं कथं दायाद्यमिति । भोः,

वने पितृव्यो मृगयाप्रसङ्गतः

कृतापराधो मुनिशापमाप्तवान् ।

तदा प्रभृत्येव स दारनिःस्पृहः

परात्मजानां पितृतां कथं व्रजेत् ॥

वासुदेवः—पुराविदं भवन्तं पृच्छामि—

विचित्रवीर्यो विषयी विपत्तिं

क्षयेण यातः पुनरम्बिकायाम् ।

व्यासेन जातो धृतराष्ट्र एष

लभेत राज्यं जनकः कथं ते ॥

मा मा भवान्,

एवं परस्परविरोधविवर्धनेन

शीघ्रं भवेत् कुरूकुलं नृप ! नामशेषम्
 तत् कर्तुं मर्हति भवानपकृष्य रोषं
 यत्त्वां युधिष्ठिरमुखाः प्रणयाद् ब्रुवन्ति ॥
 दुर्योधनः—भो दूत ! न जानाति भवान् राज्य-
 व्यवहारम् ।

राज्यं नाम नृपात्मजैः सहृदयैर्जित्वा रिपून् भुज्यते
 तल्लोके न तु याच्यते न तु पुनर्दीनाय वा दीयते ।
 काङ्क्षा चेन्नृपतित्वमाप्तुमचिरात् कुर्वन्तु ते साहसं
 स्वैरं वा प्रविशन्तु शान्तमतिभिर्जुष्टं शमायाश्रमम् ॥
 वासुदेवः—भोः सुयोधन ! अलमलं बन्धुजने
 परुषमभिधातुम् ।

पुण्यसञ्चयसम्प्राप्तमधिगम्य नृपश्रियम् ।
 वञ्चयेद् यः सुहृद्बन्धून् स भवेद् विफलश्रमः ॥
 दुर्योधनः—भो दूत !
 स्यालं तव गुरोर्भूषं कंसं प्रति न ते दया ।
 कथमस्माकमेवं स्यात्तेषु नित्यापकारिषु ॥
 वासुदेवः—अलं तद् महोषतो ज्ञातुम् ।
 कृत्वा पुत्रवियोगार्त्तां बहुशो जननीं मम ।

वृद्धं स्वपितरं बद्ध्वा हतोऽयं मृत्युना स्वयम् ॥

दुर्योधनः—सर्वथा वञ्चितस्त्वया कंसः । अल-
मात्मस्तवेन न शौर्यमेतत् । पश्य,

जामातृनाशव्यसनाभितप्ते

रोषाभिभूतैः मगधेश्वरेऽथ ।

पलायमानस्य भयातुरस्य

शौर्यं तदेतत् कगतं तवासीत् ॥

वासुदेवः—भोः सुयोधन ! देशकालावस्थापेक्षि
खलु शौर्यं नयानुगामिनाम् । इह तिष्ठतु तावदस्मद्गतः
परिहासः । स्वकार्यमनुष्ठीयताम् ।

कर्त्तव्यो भ्रातृषु स्नेहो विस्मर्त्तव्या गुणेतराः ।

सम्बन्धो बन्धुभिः श्रेयान् लोकयोरुभयोरपि ॥

दुर्योधनः—

देवात्मजैर्मनुष्याणां कथं वा बन्धुता भवेत् ।

पिष्टपेषणमेतावत् पर्याप्तं द्विद्यतां कथा ॥

वासुदेवः—किं बहुना,

दातुमर्हति मद्राक्याद् राज्यार्धं धृतराष्ट्रज ! ।

१. मगधेश्वरस्य जरासंधस्य जामाता कंसः ।

अन्यथा सागरान्तां गां हरिष्यन्ति हि पाण्डवाः॥

दुर्योधनः—कथं कथम् । हरिष्यन्ति हि पाण्डवाः॥

प्रहरति यदि युद्धे मारुतो भीमरूपी

प्रहरति यदि साक्षात् पार्थरूपेण शक्रः ।

परुषवचनदक्ष ! त्वद्वचोभिर्न दास्ये

तृणमपि पितृभुक्ते वीर्यगुप्ते स्वराज्ये ॥

वासुदेवः—तद्गच्छामि तावत् ।

दुर्योधनः—गच्छ गच्छ पशुखुरोद्धतरेणुरुषि-
ताङ्गो व्रजमेव । विफलीकृतः कालः ।

वासुदेवः—एवमेवास्तु । न वयमनुक्तसन्देशा
गन्तुमिच्छामः । तदाकर्ण्यतां युधिष्ठिरस्य सन्देशः ।

दुर्योधनः—आः ! अभाष्यस्त्वम् ।

वासुदेवः—न व्याहरति किल मां सुयोधनः । भोः

शठ ! बान्धवनिःस्नेह ! काककेकर ! पिङ्गल !

त्वद्वर्थात् कुरुवंशोऽयमचिरान्नाशमेष्यति ॥

भो भो राजानः ! गच्छामस्तावत् ।

१. काकवत्कोणप्रसारिता दृष्टिर्यस्य तत्संबोधनम् । २. चपल-
त्वाद् धानरसदृश ।

दुर्योधनः—कथं यास्यति किल केशवः । दुःशा-
सन ! दुर्मर्षण ! दुर्मुख ! दुर्बुद्धे ! दुष्टेश्वर ! दूत-
समुदाचारमतिक्रान्तः केशवो बध्यताम् । कथमशक्ताः ।
दुःशासन ! न समर्थः खल्वसि । अयमशक्तः ।
मातुल ! बध्यतामयं केशवः । कथं पराङ्मुखः
पतति । भवतु, अहमेव पाशैर्बध्नामि । (पाशमुद्यम्योप-
सर्पति) ।

वासुदेवः—कथं बन्धुकामो मां किल सुयोधनः ।
भवतु, सुयोधनस्य सामर्थ्यं पश्यामि । (विश्वरूप-
मास्थितः) ।

दुर्योधनः—भो दूत !

सृजसि यदि समन्ताद् देवमायाः स्वमायाः

प्रहरसि यदि वा त्वं दुर्निवारैः सुरास्त्रैः ।

हयगजवृषभाणां पातनाज्जातदर्पो

नरपतिगणमध्ये बध्यसे त्वं मयाञ्च ॥

आः तिष्ठेदानीम् । कथं न दृष्टः केशवः । अयं
केशवः । अहो ह्रस्वत्वं केशवस्य । आः तिष्ठेदानीम् ।
कथं न दृष्टः केशवः । अयं केशवः । अहो ! दीर्घत्वं

केशवस्य । आः तिष्ठेदानीम् । कथं न दृष्टः केशवः ।
 अयं केशवः । सर्वत्र मन्त्रशालायां केशवा भवन्ति ।
 किमिदानीं करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । भो भो राजनः ।
 एकेनैकः केशवो बध्यताम् । कथं स्वयमेव पार्श्वैर्बद्धाः
 पतन्ति राजानः । साधु भो जम्भक' ! साधुः ।

---

१. जम्भको मायावी ।

चतुर्दशः प्रपाठकः

प्रश्नोत्तरमाला

किं दानमनाकाङ्क्षं किं मित्रं यन्निवारयति पापात् ।
 कोऽलंकारः शीलं किं वाचां मण्डनं सत्यम् ॥१॥
 कोऽन्धो योऽकार्यरतः को वधिरो यः शृणोति न हितानि ।
 को मूको यः काले प्रियाणि वक्तुं न जानाति ॥२॥
 कः पूज्यः सद्वृत्तः कमधममाचक्षते चलितवृत्तिम् ।
 केन जितं जगदेतत् सत्यतितिक्षावता पुंसा ॥३॥
 को धर्मो भूतदया किं सौख्यमरोगिता जगति ।
 कः स्नेहः सद्भावः किं पाण्डित्यं परिच्छेदः ॥४॥
 कस्य वशे प्राणिगणः सत्यप्रियभाषिणो विनीतस्य ।
 कः स्थातव्यं न्याये पथि दृष्टादृष्टलाभाय ॥५॥
 किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं रत्नमच्छा मतिः ।
 किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति द्वैतान्धकारोदयः ॥
 किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्त्वावबोधः सखे ।
 कः शत्रुर्वद खेददानकुशलो दुर्वासनासञ्चयः ॥६॥

पंचदशः प्रपाठकः

आर्यासप्तकम्

के चोराः के पिशुनाः के रिपवः के च दायादाः ।
 जगदखिलं तस्य वशे यस्य वशे हतमिदं चेतः ॥१॥
 शतशः परीक्ष्य विषयान्सद्यो जहति कचित्कचिद्धन्याः ।
 काका इव वान्ताशनमन्ये तानेव सेवन्ते ॥२॥
 अस्थानेऽभिनिविष्टान्मूर्खानस्थान एव संतुष्टान् ।
 अनुवर्तन्ते धीराः पितर इव क्रीडतो बालान् ॥३॥
 नीतिज्ञा नियतिज्ञा वेदज्ञा अपि भवन्ति शास्त्रज्ञाः ।
 ब्रह्मज्ञाः अपि लभ्याः स्वाज्ञानज्ञानिनो विरलाः ॥४॥
 प्रणमति परिसान्त्वयति प्रलपति याचति परिभ्रमति ।
 आविष्ट इव पिशाच्या पुरुषस्तृष्णावशं यातः ॥५॥
 अश्रीत पिबत खादत जागृत संविशत चलत तिष्ठत वा ।
 संकृदपि चिन्तयतान्त सावधिको देहबन्ध इति ॥६॥
 त्यक्तव्यो ममकारस्त्यक्तुं यदि शक्यते नासौ ।
 कर्तव्यो ममकारः किंतु स सर्वत्र कर्तव्यः ॥७॥

व्याकरण

— * —

(१) वर्णपरिचय

अ इ उ ऋ लृ	ह्रस्व	} स्वर (अच्)
आ ई ऊ ऋ ए ऐ ओ औ	दीर्घ	
अ ३ इ ३ उ ३ आदि	सुत	} व्यंजन (हल्)
क ख ग घ ङ (कु)	कवर्ग	
च छ ज झ ञ (चु)	चवर्ग	
ट ठ ड ढ ण (टु)	टवर्ग	
त थ द ध न (तु)	तवर्ग	
प फ ब भ म (पु)	पवर्ग	} व्यंजन (हल्)
य र ल व	अन्तःस्थ	
श ष स ह	ऊष्मवर्ण	
ः	अनुस्वार	
ङ ञ ण न म और अँ, आँ, आदि अनुनासिक	विसर्ग	
।:		

(२) वर्णों के उच्चारणस्थान

स्थान	वर्ण
कण्ठ	अ, आ, कु (क ख ग घ ङ) ह और विसर्ग ।

तालु	इ, ई, चु, य और श ।
मूर्धा	ऋ, ॠ, ङ, र, और ष ।
दन्त	ल, तु, ल और स ।
ओष्ठ	उ, ऊ, पु ।
कण्ठ और तालु	प, पे ।
कण्ठ और ओष्ठ	ओ, औ ।
दन्त और ओष्ठ	व
नासिका	अनुस्वार
नासिका और मुख	अनुनासिक

एक ही स्थान से उच्चरित वर्ण सवर्ण और भिन्न-भिन्न स्थानों से उच्चरित वर्ण असवर्ण कहे जाते हैं ।

(३) सन्धि-प्रकरण

दो वर्णों के मेल को सन्धि कहते हैं । सन्धि सवर्णों में तो स्वभावतः होती ही है असवर्णों में भी संगति के कारण विरोध छूटने पर सन्धि हो जाती है । जैसे सन्धि करनेवाले दलों को एकता लाने के लिए परस्पर कुछ-न-कुछ त्याग करना पड़ता है वैसे ही मिलनेवाले वर्णों को भी एकता के लिए अपनी पृथक् सत्ता त्यागनी पड़ती है । यद्यपि आजकल के व्याकरणों में संक्षेप और सुगमता के विचार से अनेक प्रकार के सन्धि-नियम लिखे गये हैं; पर उन्हें स्मरण रखना विद्यार्थियों के लिए कठिन है । इसीलिए कोई विद्यार्थी उन्हें कण्ठस्थ करने की

चेष्टा नहीं करता, कभी-कभी किसी विशेष स्थल पर सन्देह निवृत्ति के लिए देख भले ही लेता हो। अतः वे नियम कण्ठस्थ न होकर पुस्तकस्थ ही रहते हैं। यद्यपि मैं स्वयं सन्धि-नियमों के रटाने का समर्थक नहीं हूँ, क्योंकि मुझे अनुभव है कि विद्यार्थी बार-बार पदच्छेद कराने की प्रवृत्ति से अभ्यस्त होकर स्वतः सन्धिप्रक्रिया में निपुण हो जाते हैं; पर यदि किसी योग्य विद्यार्थी को विशेष व्युत्पत्ति के लिए उत्साह हो तो उसे पाणिनि ही की शरण में जाना चाहिए। उनसे बढ़कर लाघव और असन्देह उत्पन्न करनेवाला वैयाकरण कोई जगतीतल पर नहीं हुआ। यों तो पाणिनीय व्याकरण कुछ क्लिष्ट तथा स्कूली विद्यार्थियों के लिए दुर्बोध भी है, पर यदि थोड़ा-सा फेरफार करके वह सुगम कर दिया जाय तो विद्यार्थी उसे अनायास कण्ठस्थ करके बहुत लाभ उठा सकते हैं। यहाँ इसी अभिप्राय से केवल सन्धिप्रकरण पाणिनि के ही आधार पर लिखा जाता है।

पाणिनीय व्याकरण के आधार माहेश्वर सूत्र—

१	२	३	४	५	६	७
अइ उण् ऋलृक् एओङ् ऐऔच् हयवरट् लण् जमङणनम्						
८	९	१०	११	१२	१३	१४
भभञ् घढधष् जवगडदश् खफछठथचटतव् कपय् शषसर् हल् ।						

इन सूत्रों में वर्णमाला के अक्षर ही कुछ उलटफेर से रखे गये हैं। ये चौदह प्रत्याहार-सूत्र कहलाते हैं। प्रत्याहार का अर्थ

समेटना है। छोटा-सा संकेत नाम रखकर बहुत-से वर्णों को उसके भीतर समेट लेने के लिए ही इनका उपयोग होता है। इन सूत्रों के अन्तिम वर्ण केवल संकेतों के स्वरूप बतलाने के लिए हैं, अतः उनकी गणना वर्णमाला में नहीं होती। जैसे किसी को अ, इ, उ, के विषय में कुछ कहना है तो वह अ, इ, उ, इन तीन वर्णों का नाम न लेगा, वह पहले सूत्र के आदि का एक वर्ण लेगा और उसी सूत्र के अन्त का वर्ण उस आदि से जोड़कर एक प्रत्याहार का नाम बना लेगा 'अण्', यह 'अण्' अ, इ, उ, का संकेत होगा। इसी प्रकार अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ, बतलाने के लिए वह केवल एक छोटी-सी संज्ञा "अच्" का प्रयोग कर देगा और इन वर्णों को उसमें समेट लेगा। समस्त वर्णमाला के लिए उसे केवल 'अल्' ही कहना पड़ेगा, सारे अक्षरों की आवृत्ति नहीं करनी पड़ेगी। इसी प्रकार 'इक्' 'हल्' 'अम्' 'भल्' 'यण्' आदि प्रत्याहारों को भी समझना चाहिए। इन्हीं संकेतों की बदौलत पाणिनि ने गागर में सागर भर दिया है।

इनके सम्बन्ध में दो एक बातें और जान लेनी चाहियें। अ, इ, उ, ऋ ये वर्ण केवल ह्रस्व के रूप में ही लाये गये हैं, पर इनका जहाँ कहीं उपयोग होगा, ये अपने सवर्ण दीर्घ और प्लुत वर्णों का भी बोध करायेंगे, यदि इनके आगे 'त्' न जोड़ा गया हो। जैसे 'अ' 'अ' के अतिरिक्त 'आ' और 'अ ३' का भी बोध करायेगा, पर 'त्' लगाकर यदि वह 'अत्' कर दिया जायगा तो केवल ह्रस्व 'अ' का ही बोधक होगा।

(५)

इन सूत्रों में 'ह' दो बार आया है और 'ए' का अन्तिम वर्ण के रूप में दो बार उपयोग किया गया है। ऐसा करने का अभिप्राय यहाँ नहीं बतलाया जा सकता। यहाँ केवल इतना समझ लेना चाहिए कि 'अए' प्रत्याहार दो हैं एक पूर्व 'ए' से और दूसरा पर 'ए' से बना हुआ। यहाँ पहले ही 'अए' का उयोग होगा।

सन्धि तीन प्रकार की होती है। (१) अच्-सन्धि (२) हल्-सन्धि, और (३) विसर्ग-सन्धि।

अच्-सन्धि

पहली अच्-सन्धि संक्षेप से छ प्रकार की होती है (१) सवर्ण-दीर्घ (२) गुण (३) वृद्धि (४) अयादि-चतुष्टय (५) यए (६) पूर्वरूप।

(१) सवर्णदीर्घ

अकोऽकि दीर्घः ॥१॥

इस सूत्र में तीन पद हैं—अकः, अकि, दीर्घः, इन पर के अङ्क इनकी विभक्तियों के सूचक हैं। 'अकः' का अर्थ है 'अक्' (अ, इ, उ, ऋ, लृ, और इनके सवर्ण) के स्थान में 'अकि' अनन्तर अक् के (क्रम से) वर्तमान रहने पर दीर्घ एकादेश होता है।

१. पूर्व और पर दोनों के स्थान में होनेवाला एक भावना।

(६)

जैसे—

शश	+	अङ्कः	=	शशाङ्कः
रत्न	+	आकरः	=	रत्नाकरः
दया	+	अम्बुधिः	=	दयाम्बुधिः
विद्या	+	आलयः	=	विद्यालयः
कवि	+	इन्दुः	=	कवीन्दुः
गिरि	+	ईशः	=	गिरीशः
सुधी	+	इन्द्रः	=	सुधीन्द्रः
श्री	+	ईशः	=	श्रीशः
गुरु	+	उपदेशः	=	गुरुपदेशः
लघु	+	ऊर्मिः	=	लघूर्मिः
व	+	उत्सवः	=	वधूत्सवः
पितृ	+	ऋणम्	=	पितृणम्
इत्यादि				

(२) गुण ।

अदेङ् गुणः ॥ २ ॥

ह्रस्व 'अ' और एङ् (ए, ओ), ये गुण कहलाते हैं ।

५   ७   १
आदिकि   गुणः ॥ ३ ॥

'अ' के बाद इक् (इ, उ, ऋ, लृ,) के वर्तमान रहने पर गुण एकादेश होता ।

(७)

जैसे—

उप	+	इन्द्रः	=	उपेन्द्रः ^१
गण	+	ईशः	=	गणेशः
तथा	+	इति	=	तथेति
रमा	+	ईशः	=	रमेशः
हित	+	उपदेशः	=	हितोपदेशः
गङ्गा	+	उदकम्	=	गङ्गोदकम्
पीन	+	ऊरुः	=	पीनोरुः
यमुना	+	ऊर्मिः	=	यमुनोर्मिः
देव	+	ऋषिः	=	देवर्षिः ^२
महा	+	ऋषिः	=	महर्षिः
वसन्त	+	ऋतुः	=	वसन्तर्तुः

इत्यादि

१. 'अ' और 'इ' के स्थान में 'ए' गुण होने का कारण स्थान-साम्य है। अ, इ क्रम से कण्ठ तालु स्थानी हैं और 'ए' का भी वही स्थान है। इसी प्रकार अन्यत्र भी समझना चाहिए।

२. देव + ऋषिः यहाँ पूर्व 'अ' और पर 'ऋ' के स्थान में तीनों गुणों में से 'अ' ही आदेश होता है। क्योंकि इन दोनों स्थानियों के क्रम से कण्ठ और मूर्धा स्थान हैं। कण्ठ और मूर्धा स्थान का कोई गुण नहीं पाया जाता। इसलिए कुछ समानता लेकर दोनों के स्थान में केवल कण्ठस्थानी 'अ' होता है और पूरी समानता लाने के लिए बाद को वह अपने साथ 'र' लगा लेता है।

(८)

(३) वृद्धि

१ १ १

वृद्धिरादैच् ॥४॥

‘आ’ और ऐच् (ऐ, औ) वृद्धि कहलाते हैं ।

५ ७ १

आदेचि वृद्धिः ॥५॥

अवर्ण के बाद पच् (प, ओ, ऐ, औ) के वर्तमान रहने पर वृद्धि एकादेश हो जाता है ।

जैसे—

मम + एव = ममैव

जल + ओघः = जलौघः

मत + ऐक्यम् = मतैक्यम्

तव + औदार्यम् = तवौदार्यम्

तथा + एव = तथैव

महा + ओषधिः = महौषधिः

महा + औषधम् = महौषधम्

(४) अयादि-चतुष्टय

६ १ ७

एचोऽयवायावोऽचि ॥६॥

(एचः, अय्-अव्-आय्-आवः-अचि)

एच् (ए, ओ, ऐ, औ) के स्थान में क्रम से अय्, अव्, आय्, आव् होते हैं अतन्तर अच् के वर्तमान रहने पर ।

(६)

जैसे—

हरे + ए = हरये

(हर् + ए + ए = हर् + अय् + ए = हरय् + ए = हरये)

शे + अनम् = शयनम्

नै + अकः = नायकः

भो + अति = भवति

पौ + अकः = पावकः

गुरौ + अपि = गुरावपि

द्वौ + अनुचरौ = द्वावनुचरौ

(५) यण्

६   १ ७
इको   यणचि ॥५॥

इक् के स्थान में यण् (य्, व्, र्, ल्) होते हैं अनन्तर अच् के वर्त्तमान रहने पर ।

जैसे—

यदि × अपि = यद्यपि

(यद् + इ + अपि = यद् + य् + अपि = यद्यपि)

इति + आह = इत्याह

मुनि + अश्वभः = मुन्यश्वभः

नदी + उदकम् = नद्युदकम्

तनु + इति = तन्विति

(१०)

मधु + आगमः = मध्वागमः

वधू + आदेशः = वध्वादेशः

पचतु + ओदनम् = पचत्वोदनम्

मातृ + अनुमतिः = मात्रानुमतिः

पितृ + उपदेशः = पितृपदेशः

लृ + आकृतिः = लाकृतिः

टि०—इक् के बाद समान स्वर आने पर यह सूत्र नहीं लगता, क्योंकि वह 'अकोऽकि दीर्घः' का विषय हो जाता है।
जैसे—इति + इति = इतीति ।

(६) पूर्वरूप ।

५   ५   ७   १
पङ्कः   पदान्तादति   पूर्वरूपम् ॥८॥

किसी पद के अन्त में वर्तमान पङ् (प, ओ) के बाद यदि ह्रस्व 'अ' वर्तमान हो तो पूर्वरूप एकादेश होता है ।

जैसे—

जने	+	अस्मिन्	=	जनेऽस्मिन् ^१
प्रभो	+	अत्र	=	प्रभोऽत्र
गुरो	+	अव	=	गुरोऽव
रामो	+	अत्र	=	रामोऽत्र

१. अकार के एकार का रूप धारण करने पर उसे बतलाने के लिये यह ऽ चिह्न लगाते हैं । इसका नाम अवग्रह है ।

(११)

सन्ध्यभाव या प्रकृतिभाव

$$\overset{१}{ई}\overset{१}{ऊ}\overset{७}{औ}\overset{३}{इ}\overset{३}{उ}$$
 ईदूदेदन्तं द्विवचनमचि प्रकृत्या ॥६॥

‘ई’ ‘ऊ’ और ‘ए’ से अन्त होनेवाला द्विवचन, चाहे किसी स्वर (अच्) के पहले हो, अपनी प्रकृति से रहता है, बदलता नहीं।

जैसे—

मुनी + इति = मुनी इति (मुनीति नहीं)

साधू + आगच्छतः = साधूआगच्छतः (साध्वा-गच्छतः नहीं)

लते + अत्र = लतेअत्र (लतेऽत्र नहीं)

सेवेते + एतौ = सेवेते एतौ (सेवेतयेतौ नहीं)

$$\overset{६}{अ}\overset{५}{द}\overset{१}{सो}\overset{३}{मादीदूतौ}$$
 प्रकृत्या ॥११॥

अदस् शब्द के मकार के बाद का ‘ई’ या ‘ऊ’ भी किसी स्वर के पहले नहीं बदलता।

जैसे—

अमी + अश्वाः = अमी अश्वाः (अम्यश्वाः नहीं)

अमू + उदारौ = अमू उदारौ (अमूदारौ नहीं)

दूरात्संबोधने वाक्यान्तमुतः प्रकृत्या ॥११॥

दूर से पुकारने में वाक्यान्त का मुत ज्यों का त्यों रहता है। किसी स्वर के साथ उसकी सन्धि नहीं होती।

जैसे—

आगच्छ कृण ३ + अत्र = आगच्छ कृण ३ अत्र
(कृणात्र नहीं)

ओदन्तमव्ययं च ॥१२॥

ओकारान्त अव्यय भी नहीं बदलता ।

जैसे—

अहो ! आश्चर्यम् (अहवाश्चर्यम् नहीं)

हल्-सन्धि

हल् या अच् के साथ जो हल् की सन्धि होती है उसे हल् सन्धि कहते हैं ।

६ ७ १
भला मशि जशः ॥१३॥

भलों के स्थान में अनन्तर अश् के रहने पर जश् हो जाता है ।

जैसे—

ग्रामात् + आगच्छति = ग्रामादागच्छति ।

वाक् + ईशः = वागीशः ।

प्राक् + पहि = प्रागेहि ।

क्रोधात् + भवति = क्रोधाद्भवति ।

अप् + जम् = अब्जम्

अच् + अन्तः = अजन्तः

६   ३   १
स्तोः श्चुना श्चुः ॥१४॥

स् और तु (तवर्ग) के स्थान में श् और चु (चवर्ग) का साथ रहते क्रम से श् और चु होते हैं ।

जैसे—

कस् + शेते = कश्शेते

कस् + चित् = कश्चित्

सत् + चरितम् = सच्चरितम्

भगवत् + छविः = भगवच्छविः

पतत् + जलम् = पतज्जलम्

वृहत् + भरः = वृहज्भरः

शत्रून् + जयति = शत्रूञ्जयति

स्तोः घुना घुः ॥१५॥

स् और तवर्ग के स्थान में ष् और टवर्ग के योग में क्रमशः ष् और टवर्ग होते हैं ।

जैसे—

रामस् + षष्ठः = रामषष्ठः

तत् + टीका = तट्टीका

कणत् + डमरुः = कण्डुमरुः

षष् + थः = षष्ठः

आकृष् + तः = आकृष्टः

६ ७ १
तो लि लः ॥१६॥

तवर्ग के स्थान में अनन्तर 'ल' के रहने पर 'ल' आदेश होता है ।

जैसे—

तत् + लयः = तल्लयः

कश्चित् + लभते = कश्चिल्लभते

भवान् + लिखति = भवॉल्लिखति

६ ७ १
यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥१७॥

यर् के स्थान में अनन्तर अनुनासिक के रहने पर अनुनासिक होता है या कहीं कहीं नहीं होता ।

जैसे—

वाक् + मयम् = वाङ्मयम्

चित् + मात्रम् = चिन्मात्रम्

तत् + नगरम् तन्नगरम् तद् नगरं वा

कदाचित् + मृगयार्थम् = कदाचिन्मृगयार्थम् कदाचिद् मृ० वा

सम्राट् + नयति = सम्राएनयति सम्राड् नयति वा

खरि भलां चरः ॥१८॥

भलों के स्थान में अनन्तर खर् के वर्त्तमान रहने पर चर होता है ।

जैसे—

संपद् + प्राप्तिः = संपत्प्राप्तिः

उद् + थानम् = उत्थानम्

क्षुध् + प्रकोपः = क्षुत्प्रकोपः

तद् + समागमः = तत्समागमः

५ ६ १ ७

भयः शश्छो ऽमि ॥१६॥

भय् के बाद शकार के स्थान में अनन्तर अम् के वर्तमान रहने पर छ हो जाता है ।

जैसे—

वाक् + शरः = वाक्छरः

हृत् + शयः = हृच्छयः

महत् + शृङ्खला = महच्छृङ्खला

तत् + श्लोकः = तच्छ्लोकः

यत् + श्यामम् = यच्छ्यामम्

५ ६ ७

ह्रस्वाच्छस्य च्छः ॥२०॥

ह्रस्व के बाद 'छ' के स्थान में 'च्छ' होता है ।

जैसे—

परि + छेदः = परिच्छेदः

प्रति + छन्नम् = प्रतिच्छन्नम्

१. यहाँ इस सूत्र से श को छ होनेपर 'स्तोः ऽनुना ऽनुः' इससे 'व' को 'च्' हुआ है ।

तरु + छाया = तरुच्छाया

६ १ ७
मोऽनुस्वारो हलि ॥२१॥

अन्तिम 'म्' के स्थान में अनुस्वार होता है अनन्तर हल् के वर्तमान रहने पर।

जैसे—

हरिम् + वन्दे = हरिं वन्दे

अहम् + सहे = अहं सहे

सत्वरम् + याहि = सत्वरं याहि

धनम् + देहि = धनं देहि

६ ७ १
अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥२२॥

अनुस्वार के स्थान में अनन्तर यय् के वर्तमान रहते परसवर्ण होता है अर्थात् यय् का वर्ण जिस वर्ग का होगा उसी वर्ग का अनुनासिक अनुस्वार के स्थान में हो जायगा।

जैसे—

अं + कितः = अङ्कितः

अं + चितः = अञ्चितः

कुं + ठितः = कुण्ठितः

नं + दितः = नन्दितः

कं + पितः = कस्पितः

टि०—अंक, या गंगा लिखना अशुद्ध एवं अङ्क और गङ्गा शुद्ध है।

(१७)

६
वा पदान्तस्य

पहले सूत्र का इसे पुछल्ला समझना चाहिए। इसका अर्थ है—पद के अन्त में विद्यमान अनुस्वार के स्थान में अनन्तर यय् के वर्त्तमान रहने पर परसर्वण होता भी है और नहीं भी होता।

जैसे—

त्वं + करोषि = त्वङ्करोषि या त्वं करोषि।

५	६	६	७	१
ह्रस्वात्पदान्तस्य		ङमो	ऽचि	द्वित्वम्

ह्रस्व स्वर के बाद पद के अन्त का 'ङम्' एक का दो हो जाता है अनन्तर अच् के रहने पर।

जैसे—

तस्मिन् + अहनि = तस्मिन्नहनि

कुर्वन् + आस्ते = कुर्वन्नास्ते

खादन् + अपि = खादन्नपि

प्रत्यङ् + आत्मा = प्रत्यङ्ङात्मा

इत्यादि

६	७	१	६	१
नश्छवि	सः	पूर्वस्य	चानुस्वारः	

पदान्त 'न' के स्थान में 'स' और उससे पूर्व स्वर को

२

(१८)

अनुस्वार होता है अनन्तर 'छ्व्' के वर्तमान रहने पर ।

जैसे—

कस्मिन् + चित् = कस्मिञ्चित्^१

संशयान् + छेत्तुम् = संशयाश्छेत्तुम्^१

महान् + तथा = महास्तथा

कुर्वन् + थूत्कारम् = कुर्वस्थूत्कारम्

इत्यादि

५   ६   १

भयो हः पूर्ववर्गचतुर्थः ।

भय् के बाद 'ह' के स्थान में 'ह' से पूर्व वर्ण के वर्ग का चौथा वर्ण होता है ।

जैसे—

वाक् + हरिः = वाग्^२ हरिः

उत् + हरति = उद्धरति

आलस्यात् + हानिः = आलस्याद्धानिः

महत् + हसनम् = महद्^३सनम्

संपद् + हर्षः = संपद्^३हर्षः

१. यहाँ 'स' को स्तोः ष्चुना ष्चुः से 'श' हो गया है ।

२ इन उदाहरणों में 'क्' को 'ग' और त् को 'द्' 'झला' से हुआ है ।

विसर्ग-सन्धि

स्वर या व्यञ्जनो के साथ जो विसर्ग का संयोग होता है उसे विसर्गसन्धि कहते हैं ।

७   ६   १

छवि विसर्गस्य सः

विसर्ग के स्थान में स होता है अनन्तर छव् के वर्त्तमान रहने पर ।

जैसे—

बुधः	+	तरति	=	बुधस्तरति
रामः	+	तुष्यति	=	रामस्तुष्यति
हरिः	+	तिष्ठति	=	हरिस्तिष्ठति
रामः	+	चलति	=	रामश्चलति
कः	+	चित्	=	कश्चित्
हरेः	+	छलम्	=	हरेश्छलम्
कवेः	+	टीका	=	कवेटीका

वा शरि^७

पूर्व सूत्र का ही यह एक अंश है । इसका अर्थ है—अनन्तर शर् के रहते विसर्ग के स्थान में स होता है और नहीं भी होता ।
जैसे—

रामः + शेते = रामश्शेते या रामः शेते

(२०)

रामः + षष्ठः = रामषष्ठः या रामः षष्ठः

कच्छपः + सरति = कच्छपस्सरति या कच्छपः सरति

अतोऽति हशि च विसर्गस्य-उः

ह्रस्व 'अ' के बाद विसर्ग के स्थान में 'उ' हो जाता है यदि
अनन्तर ह्रस्व 'अ' या हश् वर्त्तमान हो ।

जैसे—

कः + अपि = कोऽपि^१

बालकः + अवदत् = बालकोऽवदत्

रामः + अस्ति = रामोऽस्ति

मनः + गतः = मनोगतः

मनः + जवः = मनोजवः

यशः + दा = यशोदा

मनः + भवः = मनोभवः

तेजः + मयः = तेजोमयः

मनः + रथः = मनोरथः

कृष्णः + वदति = कृष्णो वदति

यः + भरिष्यति = यो भरिष्यति

५ ७ ६ १

अतोऽति विसर्गस्य लोपः

^१ विसर्ग को 'उ' होने पर 'क उ' यहाँ 'आदिकि गुणः' से गु
हुआ और बाद को 'एङः पदान्तादति पूर्वरूपम्' से पूर्वा रूप ।

‘आ’ के बाद अनन्तर ‘अश्’ के वर्तमान रहने पर विसर्ग का लोप हो जाता है ।

जैसे—

देवाः	+ अत्र	= देवा अत्र
कुक्कुराः	+ आगच्छन्ति	= कुक्कुरा आगच्छन्ति
नराः	+ इच्छन्ति	= नरा इच्छन्ति
शुकाः	+ उत्पतन्ति	= शुका उत्पतन्ति
गुणाः	+ एव	= गुणा एव
दोषाः	+ यस्य	= दोषा यस्य
बालकाः	+ हसन्ति	= बालका हसन्ति
क्षन्तव्याः	+ रिपवः	= क्षन्तव्या रिपवः
जनाः	+ नमन्ति	= जना नमन्ति
गजाः	+ गर्जन्ति	= गजा गर्जन्ति
तस्याः	+ दया	= तस्या दया

५ ७ ७ ६ १

अतोऽनत्यचि विसर्गस्य लोपः

(अतः अनति अचि विसर्गस्य लोपः)

‘अ’ के बाद ‘अ’ से भिन्न किसी अच् के रहने पर विसर्ग का लोप होता है ।

जैसे—

देवः	+ आगच्छति	= देव आगच्छति
रामः	+ इह	= राम इह

पुष्पेभ्यः + उद्यानम् = पुष्पेभ्य उद्यानम्

कृष्णः + एव = कृष्ण एव

पक्कः + ओदनः = पक्क ओदनः

मूर्खः + ऐच्छत् = मूर्ख ऐच्छत्

^६ एतत्तदोः ^६ प्रथमाविसर्गस्य ^{१ ७ ७} लोपोऽन्त्यलि

एतद् और तद् शब्द की प्रथमा विभक्ति के विसर्ग का लोप हो जाता है अनन्तर 'अ' से भिन्न किसी अल् के विद्यमान रहने पर ।

जैसे—

एषः + आयाति = एष आयाति

एषः + करोति = एष करोति

सः + गच्छति = स गच्छति

सः + सरति = स सरति

पर, सः + अत्र = सोऽत्र (स अत्र नहीं)

^{५ ७} इचोऽशि ^{६ १} विसर्गस्य रः

इच् के बाद विसर्ग के स्थान में 'र्' हो जाता है अनन्तर अश् के विद्यमान रहने पर ।

जैसे—

हरिः + अत्र = हरिरत्र

पितुः + ऋणम् = पितुर्ऋणम्

भानुः + पति = भानुरेति

द्वयोः + एकः = द्वयोरेकः

भानोः + मयूखाः = भानोर्मयूखाः

शनैः + निस्सरति = शनैर्निस्सरति

६ ७ १ ६ ६ १
रो रि लोपः पूर्वस्याणो दीर्घश्च

‘र’ का लोप हो जाता है अनन्तर ‘र’ के विद्यमान रहने पर और ‘र’ से पूर्व का ‘अण्’ दीर्घ होता है।

जैसे—

पुनर् + रमते = पुना रमते

निर् + रसः = नीरसः

हरिर् + रम्यः = हरी रम्यः

भानुर् + राजते = भानू राजते

कवेर् + रमणी = कवे रमणी

साधोर् + रुचिः = साधोरुचिः

विशेष्य-विशेषण-भाव ।

हिन्दी में कभी कभी विशेष्य के लिङ्ग और वचन के अनुसार विशेषण के भी लिङ्ग और वचन बदल जाते हैं, पर बहुधा

१. इन उदाहरणों में पहले ‘इचोऽशि विसर्गस्य रः’ इस सूत्र से विसर्ग को ‘र्’ हुआ है।

२. यहाँ पूर्व में ‘अण्’ न रहने से दीर्घ की प्रवृत्ति नहीं हुई। केवल ‘र’ का लोपमात्र होकर रह गया।

नहीं बदलते । जैसे—काला घोड़ा, काले घोड़े, काली टोपी, काली टोपियाँ, इन उदाहरणों में तो विशेष्य के अनुसार विशेषण बदल गया है ; पर सुन्दर बालक, सुन्दर फल, सुन्दर लता इन उदाहरणों में सर्वत्र विशेषण समान ही है । परन्तु संस्कृत में यह नियम है कि जिस लिङ्ग, जिस वचन और जिस विभक्ति में विशेष्य होता है उसी लिङ्ग, उसी वचन और उसी विभक्ति में उसका विशेषण भी रखा जाता है ।

‘यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य ।

तल्लिङ्गं तद्वचनं सैव विभक्तिर्विशेषणस्यापि ॥’

जैसे—सुन्दरः बालकः, मधुरं फलम्, सुन्दरी बालिका, सुशीलः बालकः, सुशीलेन बालकेन, सुशीलानां बालकानाम् इत्यादि ।

विशेष्य—विशेषण-भाव के अतिरिक्त जहाँ संज्ञाओं और विशेषणों का उद्देश्य-विधेय-भाव होता है वहाँ भी प्रायः लिङ्ग, वचन और विभक्ति में समानता रहती है ।

जैसे—बालकः सुन्दरः । यहाँ ‘बालकः’ उद्देश्य और ‘सुन्दरः’ विधेय है । इसी प्रकार सर्पाः भयङ्कराः, उपवनानि रमणीयानि, कन्या रूपवती इत्यादि । कभी कभी विधेय को उद्देश्य के पहले भी रख देते हैं, जैसे—चतुरः कृष्णः । नियतलिङ्ग शब्दों का उद्देश्य-विधेय-भाव में भी लिङ्ग नहीं बदलता । जैसे—विद्या धनं सर्वधनप्रधानम् ।

अव्यय (Indeclinables)

अव्यय उन शब्दों को कहते हैं जिनके रूप में कभी कोई व्यय अर्थात् विकार न हो। वे सदा एक ही रूप में रहते हैं, उनमें कोई प्रत्यय या विभक्ति नहीं लगती—उनके रूप नहीं चलते।

‘सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥’

जैसे :—

अद्य—आज

अधुना—अब

अपि—भी

अलम्—बस !

इदानीम्—अब

इह—यहाँ

कथम्—क्यों, कैसे ?

किम्—क्या, क्यों ?

कुत्र—कहाँ ?

तत्र—वहाँ

चेत्—यदि

नमः—प्रणाम

मुहुः—बार बार

मा—मत

शनैः—धीरे धीरे

श्वः—कल (आने वाला)

सम्यक्—अच्छी तरह

सम्प्रति, साम्प्रतम्—अब

सपदि, सद्यः—तुरन्त

सकृत्—एक बार

द्विः—दो बार

पञ्चकृत्वः—पाँच बार

शतकृत्वः—सौ बार

सह, सार्धम्, साकम्—साथ

ह्यः—कल (जो बीत गया)

कारक (Case)

‘हे भरत, दशरथ के पुत्र राम ने रावण को लंका में वाणों से मारा’ यह एक वाक्य है। इसमें ‘मारा’ यह क्रियापद है। अब देखो इस वाक्य में ‘मारा’ इस क्रिया के साथ किन किन शब्दों का सम्बन्ध है। किसने मारा ? राम ने। किसको मारा ? रावण को। किनसे मारा ? वाणों से। कहाँ मारा ? लंका में। अतः इन सब शब्दों का सीधा सम्बन्ध ‘मारा’ इस क्रिया से है। वाक्य में क्रिया के साथ जिसका अन्वय—सीधा सम्बन्ध हो—उसे ‘कारक’ कहते हैं। संस्कृत में छः कारक होते हैं :—कर्त्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान, अधिकरण।

‘कर्त्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च।

अपादानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि षट्॥’

हिन्दी में सम्बन्ध और संबोधन ये दो और कारक माने जाते हैं। संस्कृत में संबोधन को तो प्रथमा के ही अन्तर्गत मानते हैं; पर संबन्ध को कारक नहीं स्वीकार करते क्योंकि क्रिया के साथ उसका साक्षात् कोई सम्बन्ध नहीं रहता। ऊपर के वाक्य में ‘दशरथ के’ इस पद का सम्बन्ध ‘मारा’ से कुछ भी नहीं है। ‘दशरथ’ का सम्बन्ध तो ‘राम’ से है। इसलिए ‘दशरथ’ यह पद कारक नहीं हुआ।

कर्त्ता Nominative case

स्वतन्त्रः कर्त्ता । अपनी क्रिया में जो स्वतन्त्र रहता है उसे कर्त्ता कहते हैं । कर्त्ता कारक में प्रथमा विभक्ति होती है । जैसे—‘बालकः पठति’—यहाँ पढ़ने में बालक स्वतन्त्र है, अतः कर्त्ता है । ‘बालकः मुखेन पठति’—इस वाक्य में मुख स्वतन्त्र नहीं, क्योंकि वह पढ़नेवाले की अपेक्षा रखता है । ‘हाँ यदि पढ़नेवाले की विवक्षा न कर मुख ही को पढ़नेवाला मान लें तो ‘मुखं पठति’ इस वाक्य में ‘मुखं’ कर्त्ता हो सकता है, क्योंकि स्वतन्त्र है । ‘अश्वः धावति’, ‘बालिका हसति’, ‘शुकः उत्पतति’ इत्यादि में ‘अश्वः’, ‘बालिका,’ ‘शुकः’ कर्त्ता कारक में हैं । कर्त्ता के अतिरिक्त, केवल शब्दार्थ का बोध करने के लिए, जैसे—रामो हरिः करी भूभृद्, संबोधन में जैसे हे राम ! उक्त कर्म में, जैसे—रामः कृष्णेन दृश्यते, अव्यय के द्वारा कर्म उक्त होने पर, जैसे ‘स मां मूर्ख इति जानाति’ इन स्थलों में भी प्रथमा विभक्ति लाई जाती है ।

कर्म Accusative case

क्रिया के दो अंश होते हैं, फल और व्यापार । फल का आश्रय कर्म और व्यापार का आश्रय कर्त्ता होता है । कर्म-कारक में द्वितीया विभक्ति होती है । जैसे, ‘छात्रः पुस्तकं पठति’ इस वाक्य में पढ़ने की क्रिया का फल पुस्तक पर पड़ रहा है क्योंकि पुस्तक पढ़ी जा रही है । इसीलिए ‘पुस्तकं’ कर्म कारक

हुआ और उसमें द्वितीया विभक्ति हुई। 'बालकः चन्द्रं पश्यति' इस वाक्य में देखने का फल चन्द्रमा पर पड़ रहा है क्योंकि चन्द्रमा देखा जा रहा है। इसलिए 'चन्द्रं' कर्म हुआ और उसमें द्वितीया विभक्ति हुई। इसके अतिरिक्त कुछ और ऐसे शब्द हैं जिनके साथ द्वितीया विभक्ति का प्रयोग होता है, जैसे—ग्रामम् अभितः (दोनों ओर) परितः (चारों ओर) सर्वतः, उभमतः वृक्षाः सन्ति । दीनं प्रति दयांकुरु । रामम् अनु जातो लक्ष्मणः—धिक् पापकारिणम् । अन्तरा (बीच में) त्वा मां कमण्डलुः । स्वास्थ्यं विना (अन्तरेण ऋते, पृथक्) सुखं न । कार्यमन्तरेण (बारे में) आगतोऽस्मि ।

करण (Instrumental case)

जिसके व्यापार के अनन्तर क्रियाजन्य फल की सिद्धि हो उसे करण कहते हैं। करण कारक में तृतीया विभक्ति होती है। जैसे, 'छात्रः कलमेन लिखति'—यहाँ लिखने का काम कलम चलने पर ही होता है इसलिए 'कलमेन' यह करण कारक हुआ और तृतीया विभक्ति में रखा गया। इसी तरह 'सः दण्डेन सर्पं ताडयति' 'अहं मुखेन जलं पिबामि' 'त्वं हस्तेन खादसि'; इत्यादि वाक्यों में दण्डेन, मुखेन, हस्तेन, इत्यादि पद करण कारक में हैं और तृतीया विभक्ति में रखे गये हैं। तृतीया के प्रयोग के और भी स्थल हैं—जैसे, जात्या ब्राह्मणः प्रकृत्या कृपणः । नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः । वेगेन गच्छति ।

सुखेन स्वपिति । अक्षणा कारणः । पादेन खञ्जः । इत्यादि
देखो—प्रथम भाग, तृतीय प्रपाठक ।

सम्प्रदान (Dative case)

दान-क्रिया के कर्म के द्वारा जिससे संबन्ध किया जाय उसे 'सम्प्रदान कारक कहते हैं । सम्प्रदान कारक में चतुर्थी विभक्ति होती है । जैसे, दरिद्राय धनं यच्छति—यहाँ धन के द्वारा दरिद्र से संबन्ध किया जा रहा है । इसलिए 'दरिद्राय' सम्प्रदान कारक हुआ और चतुर्थी विभक्ति हुई । इसके अतिरिक्त जहाँ चतुर्थी होती है उसके लिए देखो—प्रथम भाग, चतुर्थ और पञ्चम प्रपाठक ।

अपादान (Ablative case)

जिससे कोई वस्तु या व्यक्ति अलग हो उस विश्लेष की अवधि को अपादान कारक कहते हैं । अपादान कारक में पञ्चमी विभक्ति होती है ।

जैसे—

'वृक्षात् फलं पतति' पेड़ से फल गिरता है । यहाँ पेड़ से फल अलग हो रहा है इसलिए 'वृक्षात्' अपादान कारक है और पञ्चमी विभक्ति में रखा गया है । इसी प्रकार 'मनुष्यः ग्रामात् गच्छति' इस वाक्य में 'ग्रामात्' अपादान कारक है । इसके अतिरिक्त और स्थलों के लिए देखो—प्र० भा० पञ्चम और षष्ठ प्रपाठक ।

अधिकरण (Locative case)

कर्त्ता और कर्म की क्रिया के आधार को अधिकरण कहते हैं। अर्थात् जिस स्थान पर या जिस काल में कोई काम हो या किया जाय उसे अधिकरण कारक कहते हैं। जैसे, 'छात्राः क्रीडाक्षेत्रे क्रीडन्ति'—यहाँ खेलने का काम क्रीडाक्षेत्र (मैदान) में हो रहा है। इसलिए 'क्रीडाक्षेत्रे' यह पद अधिकरण कारक हुआ और सप्तमी विभक्ति में रखा गया। इसी प्रकार अश्वाः राजमार्गे धावन्ति, मनुष्याः नगरे वसन्ति, सः दर्पणे मुखं पश्यति, इन वाक्यों में 'राजमार्गे' 'नगरे' 'दर्पणे' तथा अष्टम्यां कृष्णो जातः। रविवासरेऽनध्यायः। इन वाक्यों में 'अष्टम्यां' 'रवि-वासरे' अधिकरण में हैं और उदाहरणों के लिए देखो—प्रथम भाग, सप्तम और अष्टम प्रपाठक।

सम्बन्ध कारक न होनेपर भी औरों की अपेक्षा बहुत ही व्यापक है। किसी न किसी प्रकार का संबंध जोड़कर हम अन्य कारकों के स्थान पर भी इसका प्रयोग कर सकते हैं। जैसे—'सतां गतम्' यहाँ कर्त्ता के स्थान में, 'मातुः स्मरति' 'भजे शिवस्य चरणयोः' यहाँ कर्म के स्थान में, 'फलानां तृप्तः' यहाँ करण के स्थान में सम्बन्ध का प्रयोग हुआ है। हिन्दी में भी सम्बन्ध का व्यापक प्रयोग देखने में आता है। जैसे ब्राह्मण का दिया व्यर्थ नहीं होता (सम्प्रदान में) पेड़ का गिरा जीता नहीं (अपादान में) यह मेरे हाथ का लिखा है (करण में)

नदी का डूबा प्रेत होता है (अधिकरण में) इत्यादि । सन्बन्ध में षष्ठी विभक्ति होती है । जैसे—रामस्य पिता । इसके और उदाहरणों के लिए देखो—प्रथम भाग, पष्ठ और सप्तम प्रपाठक ।

समास

कभी-कभी दो या दो से अधिक शब्दों को जोड़कर एक शब्द बना लेते हैं और उनके बीच की विभक्ति का लोप कर देते हैं । शब्दों के इस मेल या जुड़ने को समास कहते हैं । समास शब्द का अर्थ है 'संज्ञेप' । समास होने पर पहले के पदों की विभक्तियों का लोप कर देते हैं, केवल अन्तिम पद में समस्यमान पदों की संख्या के अनुसार विभक्ति रहती है । जैसे, रामः लक्ष्मणः च—इन दो शब्दों को एक साथ रखकर इनमें समास करने पर इनका रूप होगा 'रामलक्ष्मणौ' । यहाँ पहले आनेवाले शब्द अर्थात् 'रामः' की प्रथमा विभक्ति का लोप हो गया और केवल अन्तिम शब्द में द्विवचन की विभक्ति रही । इसी प्रकार गंगायाः जलम् इन दो शब्दों का समास या एकत्र संयोग करने पर इनका रूप होगा—'गङ्गाजलम्' यहाँ भी पहले पद की विभक्ति का लोप करके केवल अन्तिम शब्द में विभक्ति रखी गई ।

जिन शब्दों में समास होता है उन्हें समस्त पद कहते हैं । समस्त शब्दों को तोड़कर फिर उनके पूर्व रूप में रखने को 'विग्रह' कहते हैं । जैसे, 'सभापतिः' इस समास का विग्रह

होगा—सभायाः पतिः ।

समास छः प्रकार के होते हैं—

१. अव्ययीभाव

२. तत्पुरुष

३. कर्मधारय

४. द्विगु

५. बहुव्रीहि

६. द्वन्द्व

इनके नाम इस पद्य में बड़ी कारीगरी से संगृहीत हैं—

द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गोहे नित्यमव्ययीभावः ।

तत्पुरुष कर्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥

१ अव्ययीभाव

अव्ययीभाव उस समास को कहते हैं जिसमें पहला शब्द अव्यय हो और दूसरा संज्ञा । दोनों मिलकर अव्यय हो जाते हैं और पूरे समास का प्रयोग अव्यय की तरह किया विशेषण के रूप में होता है । अव्ययीभाव समास के अन्तिम शब्द का रूप वैसा ही हो जाता है जैसा कि नपुंसकलिङ्ग के एकवचन का होता है । जैसे, प्रतिदिनम् (दिने दिने) ; प्रतिक्षणम् (क्षणे क्षणे) । यहाँ 'प्रतिदिनम्' इसमें पहला शब्द 'प्रति' अव्यय है और दूसरा शब्द 'दिन' संज्ञा है । दोनों मिलकर 'प्रतिदिनम्' अव्यय हो जाते और अव्यय का काम करने लगते हैं ।

इसी प्रकार यथाशक्ति (शक्तिमनतिक्रम्य)—शक्ति भर;
उपनगरम् (नगरस्य समीपे)—नगर के पास इत्यादि अव्ययी-
भाव समास के उदाहरण हैं।

२—तत्पुरुष

जब दो या दो से अधिक शब्दों के बीच द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी या सप्तमी इनमें से कोई विभक्ति छिपी रहती है, तो वहाँ तत्पुरुष समास होता है। अर्थात् यदि पूर्व पद में प्रथमा को छोड़ कर और किसी विभक्ति का लोप हो तो तत्पुरुष समास होता है। जैसे, गृहं गतः=गृहगतः (घर गया हुआ)—यहाँ गृहं की द्वितीया विभक्ति का लोप हो गया है। इसी तरह लोभेन जितः=लोभजितः, खड्गेन हतः=खड्गहतः। धनाय लोभः=धनलोभः। सर्पात् भयम्=सर्पभयम्। वृक्षस्य शाखा=वृक्षशाखा। नद्याः जलम्=नदीजलम्। पुरुषेषु उत्तमः=पुरुषोत्तमः इत्यादि। तत्पुरुष शब्द ही अपना लक्षण बता रहा है। इस शब्द के दो अर्थ हो सकते हैं (१) सः पुरुषः (वह पुरुष) (२) तस्य पुरुषः (उसका पुरुष) पहले अर्थ में यहाँ कर्म-धारय समास है और दूसरे में तत्पुरुष। षष्ठी ऐसी व्यापक विभक्ति का प्रयोग और विभक्तियों का भी उपलक्षण है।

३—कर्मधारय

जब पहला पद विशेषण और दूसरा विशेष्य हो तो उसे कर्मधारय समास कहते हैं। 'कर्मधारय' पद से ही यह अर्थ

निकलता है। कर्म का अर्थ है क्रिया। जो क्रिया को (अर्थात् एकही क्रिया को) धारण करे—उसका नाम है कर्मधारय। विशेष्य का जिस क्रिया से संबन्ध होगा विशेषण का भी संबन्ध उसी क्रिया से होगा, क्योंकि दोनों एक ही कारक, वचन आदि में रहते हैं। जैसे, सुशीलः बालकः=सुशील-बालकः। नीलं कमलम्=नीलकमलम्। दीर्घं नयनम्=दीर्घनयनम्। कृष्णः सर्पः=कृष्णसर्पः। उत्तमाः जनाः=उत्तमजनाः।

यदि विशेषण और विशेष्य स्त्रीलिङ्ग हों तो समास होने पर विशेषण शब्द पुंलिङ्ग के समान हो जाता है; अर्थात् स्त्रीलिङ्ग के चिह्न—आकार, ईकार, इत्यादि—का लोप हो जाता है। जैसे, दीर्घा यष्टिः=दीर्घयष्टिः। पुष्पिता लता=पुष्पितलता। शोभना रुचिः=शोभनरुचिः। यह समास तत्पुरुष का ही एक अंश है, इसलिए इसे प्रथमातत्पुरुष भी कहते हैं।

४—द्विगु

कर्मधारय समास का ही एक भेद द्विगु है। यदि प्रथम शब्द संख्यावाचक हो और दूसरा शब्द संज्ञा हो तो द्विगु समास होता है। 'द्विगु' इस नाम में भी यही बात है। जैसे—

पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्चपात्रम्

पञ्चानां वटानाम् समाहारः पञ्चवटी

त्रयाणां लोकानाम् समाहारः त्रिलोकी

त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम्

५—बहुव्रीहि

जब दो या दो से अधिक शब्द समस्त होकर किसी अन्य शब्द का विशेषण बन जाते हैं तो बहुव्रीहि समास होता है। अर्थात् बहुव्रीहि समास उस समास को कहते हैं जिसके पद अपने अर्थ को न बता कर किसी दूसरे शब्द की विशेषता प्रकट करते हैं। जैसे, पीतं अम्बरं यस्य स पीताम्बरः (पीले वस्त्र वाला) यहाँ 'पीताम्बर' से मतलब न पीत (पीला) से है न अम्बर (वस्त्र) से; बल्कि किसी एक ऐसे व्यक्ति से है 'जिसका वस्त्र पीला हो' अर्थात् 'हरि' से। लम्बौ कर्णौ यस्य सः लम्बकर्णः (लम्बे कान हों जिसके)। यहाँ लम्बकर्णः का मतलब न लम्बा है न कान बल्कि कोई एक तीसरा ऐसा व्यक्ति है जिसके कान लम्बे हों अर्थात् गधा। इसी प्रकार दीर्घौ बाहु यस्य स दीर्घबाहुः (जिसकी भुजाएँ लम्बी हों) ; निर्मलं जलं यस्याः सा निर्मलजला (नदी) इत्यादि भी बहुव्रीहि समास के उदाहरण हैं। बहुव्रीहि शब्द के दो अर्थ हो सकते हैं। (१) बहुव्रीहि (बहुत धान) इस अर्थ में यह कर्मधारय होगा। (२) बहुव्रीहिः (यस्य) बहुत धान (है जिसके) इस अर्थ में यह बहुव्रीहि समास है।

६—द्वन्द्व

जब दो या दो से अधिक संज्ञाशब्दों के बीच 'च' (और) का अर्थ छिपा रहे तो द्वन्द्व समास होता है। द्वन्द्व समास में

प्रथमा विभक्ति का लोप होता है। जैसे, रामः च लक्ष्मणः च=रामलक्ष्मणौ। भीमः च अर्जुनः च=भीमार्जुनौ। फलं च पुष्पं च=फलपुष्पे।

यदि दो पदों में द्वन्द्व समास हो तो अन्तिम पद द्विवचन में रखा जाता है और यदि दो से अधिक पदों में समास हो तो अन्तिम पद बहुवचन में रखा जाता है। जैसे—रामश्च लक्ष्मणश्च=रामलक्ष्मणौ। रामश्च लक्ष्मणश्च भरतश्च=रामलक्ष्मणभरताः।

द्वन्द्व समास में अन्तिम शब्द का जो लिङ्ग होता है पूरे समास का वही लिङ्ग होता है। जैसे, वृक्षश्च लता च=वृक्षलते। गङ्गा च यमुना च=गङ्गायमुने। कृष्णश्च सत्यभामा च=कृष्णसत्यभामे। द्वन्द्व शब्द का अर्थ है जोड़ा। जिस प्रकार किसी जोड़े को समान शक्तिवाले दो बैल, दो स्त्री पुरुष आदि बनाते हैं, उसमें कोई किसी का अंग नहीं होता दोनों पृथक् पृथक् अपनी सत्ता रखते हैं उसी प्रकार इस समास में भी सब पद पृथक् पृथक् अपना अर्थ देते हैं कोई किसी का विशेषण या अंग नहीं होता।

लकार और उनके अर्थ

संस्कृत में काल और वृत्तियाँ (Tenses and Moods) दस हैं। इनमें छः काल और चार वृत्तियाँ हैं। उनके नाम ये हैं—वर्तमानकाल—लट् (Present Tense)

(३७)

प्रवर्त्तना या आज्ञा—लोट्	(Imperative Mood)
विधि—लिट्	(Potential Mood)
अनद्यतनभूत—लङ्	(Imperfect Tense)
परोक्षभूत—लिट्	(Perfect Tense)
सामान्यभूत—लुङ्	(Aorist)
अनद्यतनभविष्य—लुट्	(First Future)
सामान्य भविष्य—लुट्	(Simple future)
आशीः—आशीर्लिट्	(Benedictive)
क्रियातिपत्ति—लृङ्	(Conditional)

लट् वर्तमाने लोट् वेदे भूते लुङ्लङ्लिट्स्तथा ।

विध्याशिषोस्तु लिङ्लोटौ लुट्लुट्लुङ् च भविष्यति ॥

इन कालों और वृत्तियों को लकार भी कहते हैं । क्योंकि इन सबके नाम 'ल' से ही आरम्भ होते हैं ।

वर्त्तमानकाल में लट् लकार का प्रयोग होता है । किसी को किसी काम में प्रवृत्त करने या आज्ञा देने के अर्थ में लोट् लकार की क्रिया का प्रयोग होता है । प्रार्थना, अनुरोध, निमन्त्रण या सलाह देने के अर्थ में विधिलिट् का प्रयोग होता है । जो क्रिया आज न हुई हो अर्थात् आज के पहले हुई हो उसका बोध कराने के लिये अनद्यतनभूत या लङ्लकार का प्रयोग होता है । जो क्रिया भूतकाल में तो हुई हो पर हमारी आँखों के सामने न हुई हो उसका बोध कराने के लिये परोक्षभूत या लिट् का प्रयोग होता है । सामान्यभूतकाल को

(३८)

क्रिया जताने के लिये लुङ् का प्रयोग होता है। इस प्रकार संस्कृत में भूतकाल के तीन भेद हैं। पर इनके सूक्ष्म भेदों पर पिछले कवियों ने ध्यान नहीं दिया है।

भविष्यत् के दो भेद हैं—अनद्यतनभविष्य और सामान्य-भविष्य। जो काम आगे होने वाला है पर आज ही न होगा उसका बोध कराने के लिये अनद्यतनभविष्य या लुट् का प्रयोग करते हैं। सामान्यभविष्य या लृट् का प्रयोग सभी भविष्य या आगे होने वाली क्रियाओं का बोध कराने के लिये होता है।

किसी को आशीर्वाद देने के अर्थ में आशीर्लिङ् या लोट् का प्रयोग किया जाता है।

जब दो क्रियाओं में कार्यकारणभाव हो अर्थात् जब एक क्रिया का होना दूसरी क्रिया के होने पर निर्भर (क्रियातिपत्ति) हो तो लृङ् लकार का प्रयोग होता है। जैसे—यदि वह पढ़ता तो ज़रूर पास हो जाता—यदि सः अपठिष्यत् तर्हि नूनं स परीक्षायामुत्तीर्णः अभविष्यत्।

(३) प्रेरणार्थक क्रिया

जहाँ प्रयोजक कर्त्ता का व्यापार हो अर्थात् क्रिया प्रयोजक कर्त्ता के द्वारा सम्पादित हुई हो वहाँ धातु से णिच् (इ = अय्) प्रत्यय होता है और उस क्रिया को प्रेरणार्थक या णिजन्त क्रिया कहते हैं। यथा, “भवान् गच्छति, स प्रेरयति, इति स भवन्तं

गमयति”। इसका रूप चुरादिगणी धातुओं की तरह परस्मैपद और आत्मनेपद दोनों में चलता है। प्रेरणा करनेवाले को प्रयोजक या हेतु कहते हैं और जिसको प्रेरणा की जाती है वह प्रयोज्य कहलाता है।

साधारण क्रिया का कर्त्ता णिजन्त क्रिया के प्रयोग में प्रायः कर्म बन जाता है। यथा, “छात्रः पुस्तकं पठति, गुरुः प्रेरयति”, यहाँ ‘छात्रः’, जो साधारण क्रिया का कर्त्ता है, वह “गुरुः छात्रं पुस्तकं पाठयति”, इस णिजन्त के प्रयोग में कर्म होगया।

सकर्मक क्रिया के प्रयोजक कर्त्ता में प्रथमा विभक्ति और प्रयोज्य कर्त्ता में प्रायः तृतीया विभक्ति होती है। जैसे - रामः कृष्णेन दापयति, देवदत्तः यज्ञदत्तेन पाचयति।

वाच्य

संस्कृत में तीन वाच्य होते हैं—

कर्त्तृवाच्य, कर्मवाच्य और भाववाच्य।

(१) जब क्रिया कर्त्ता के अनुसार होती है—अर्थात् जिस वचन और पुरुष में कर्त्ता होता है, उसी वचन और पुरुष में क्रिया भी होती है—तो उसे कर्त्तृवाच्य-प्रयोग कहते हैं, जैसे—अहं पुस्तकं पठामि। यहाँ ‘पठामि’ क्रिया ‘अहं’ के अनुसार ही उत्तम पुरुष एकवचन में है।

(२) जब क्रिया कर्म के अनुसार होती है—अर्थात् जिस वचन और पुरुष में कर्म होता है उसी वचन और पुरुष में

(४०)

क्रिया भी होती है—तो उसे कर्मवाच्य-प्रयोग कहते हैं; जैसे—मया पुस्तकं पठ्यते । यहाँ 'पठ्यते' क्रिया 'पुस्तकं' के अनुसार प्रथमपुरुष एकवचन में हो गई ।

कर्मवाच्य केवल सकर्मक धातुओं में होता है ।

(३) भाववाच्य केवल अकर्मक धातुओं में होता है । भाववाच्य में कर्त्ता तृतीया विभक्ति में रखा जाता है और क्रिया सदा प्रथमपुरुष एकवचन में रहती है । जैसे—मया गम्यते, तेन गम्यते, त्वया गम्यते, मनुष्यैः गम्यते इत्यादि ।

कर्त्तृवाच्य से कर्मवाच्य करने में ये बातें होती हैं:—

(१) कर्त्ता तृतीया विभक्ति में रखा जाता है ।

(२) कर्म प्रथमा विभक्ति में रखा जाता है ।

(३) धातु में 'य' जोड़ देते हैं और कर्म के अनुसार आत्मनेपद में उसे चलाते हैं ।

जैसे:—

कर्त्तृवाच्य—बालकः ग्रन्थं पठति

कर्मवाच्य—बालकेन ग्रन्थः पठ्यते

कर्त्तृवाच्य—अहं त्वां पश्यामि

कर्मवाच्य—मया त्वं दृश्यसे

यदि धातु के आरंभ का अक्षर 'य' या 'व' हो तो कर्मवाच्य में वह 'इ' या 'उ' हो जाता है; जैसे यज्-इज्यते; वह-उह्यते । वच्-उच्यते । यदि धातु ऋकारान्त हो तो 'ऋ' के स्थान में 'रि' हो जाता है; जैसे-कृ-क्रियते, हृ-ह्रियते, धृ-

(४१)

ध्रियते । संयोगादि ऋकारान्त धातुओं में यह नियम नहीं लगता, उनका 'ऋ' अर् हो जाता है; जैसे-स्मृ-स्मर्यते ।

उपसर्ग

प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर, वि, आ, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप ये अव्यय हैं, जिन्हें उपसर्ग कहते हैं । ये जब धातु के पूर्व लगते हैं तो धातु का अर्थ बदल जाता है ।

‘उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥’

हृ (हरति) का अर्थ है हरना । पर जब इसमें प्र उपसर्ग लग जाता है तो प्र + हृ (प्रहरति) का अर्थ होता है मारना या प्रहार करना ।

थोड़े से उदाहरण नीचे दिये जाते हैं:—

नी—ले जोना

प्र + नी (प्रणयति)	— रचना करना
अप + नी (अपनयति)	— हटाना, दूर करना
अनु + नी (अनुनयति)	— मनाना, अनुनय-विनय करना
निर् + नी (निर्णयति)	— निर्णय करना
वि + नी (विनयते)	— सिखाना, योग्य बनाना
आ + नी (आनयति)	— लाना
उत् + नी (उत्नयति)	— अन्दाज़ा लगाना, तर्क करना
अभि + नी (अभिनयति)	— अभिनय करना, नक़ल उतारना

(४२)

परि + नी (परिणयति) — व्याहना, शादी करना

उप + नी (उपनयते) — यज्ञोपवीत देना

विश्—प्रवेश करना

सम् + विश् (संविशति) — सोना

आ + विश् (आविशति) — गुस्से में आना, घेरना

उप + विश् (उपविशति) — बैठना

कृदन्त

धातु के बाद जिस प्रत्यय को जोड़ने से संज्ञा, विशेषण या अव्यय बनता है उसे कृत् प्रत्यय कहते हैं। धातु में कृत् प्रत्यय जोड़ने से जो शब्द बनते हैं उन्हें कृदन्त कहते हैं। जो कृदन्त संज्ञा अथवा विशेषण होते हैं उन्हीं के रूप चलते हैं, जो अव्यय होते हैं उनके रूप नहीं चलते।

कुछ मुख्य २ कृत् प्रत्ययों का वर्णन नीचे किया जाता है।

तुम् (तुमुन्)

निमित्त (लिप्, वास्ते) अर्थ में धातु के परे तुम् प्रत्यय होता है। जैसे, दा + तुम् = दातुम्—देने के लिए, देने के वास्ते, देने के निमित्त।

इसी प्रकार तुम् (तुमुन्) प्रत्यय जोड़ने पर नीचे लिखे धातुओं के रूप होंगे:—

गम्—गन्तुम्। स्था—स्थातुम्। हन्—हन्तुम्। पा—पातुम्। कृ—कर्त्तुम्। भू—भवितुम्। श्रु—श्रोतुम्। नी—नेतुम्। प्रच्छ्—प्रच्छुम्। दृश्—दृष्टुम्। वह—वोढुम्। वच्—वक्तुम्।

(४३)

जि—जेतुम् । स्मृ—स्मर्त्तुम् । लभ्—लब्धुम् । चुर्—चोरयितुम्
भुज्—भोक्तुम् । ग्रह—ग्रहीतुम् । इत्यादि ।

त्वा (त्वा), ल्यप् (य)

हिन्दी में जैसे पूर्वकालिक क्रिया का बोध कराने के लिए 'कर' जोड़ते हैं उसी प्रकार संस्कृत में 'त्वा' या 'य' जोड़ते हैं । जैसे, मैं खाकर घर जाऊँगा—अहं भुक्त्वा गृहं गमिष्यामि । वह पुस्तक लेकर आता है—सः पुस्तकम् आदाय आगच्छति । अतः इन वाक्यों में 'खाकर' पूर्वकालिक क्रिया के लिए 'भुक्त्वा' और 'लेकर' के लिये आदाय का प्रयोग हुआ है । पूर्वकालिक और परकालिक दोनों क्रियाओं का कर्त्ता एक हो तभी इसका प्रयोग होता है । 'देवदत्तो भुक्त्वा रामः गच्छति' प्रयोग अशुद्ध है ।

गम्—गत्वा

कृ—कृत्वा

दृश्—दृष्ट्वा

हन्—हत्वा

लिख्—लिखित्वा, लेखित्वा

ग्रह्—ग्रहीत्वा

भू—भूत्वा

ज्ञा—ज्ञात्वा

मुष्—मुषित्वा, मोषित्वा

प्रच्छ्—पृष्ट्वा

सृज्—सृष्ट्वा

दा—दत्त्वा

त्यज्—त्यक्त्वा

स्नाद्—स्नादित्वा

पठ्—पठित्वा

शी—शयित्वा

पा—पीत्वा

इत्यादि ।

(४४)

यदि धातु के पहले उपसर्ग या अन्य गतिसंज्ञक शब्द लगा हो तो त्वा के स्थान में य (ल्यप्) जोड़ा जाता है। जैसे, आ + नी + य—आनीय—लाकर । आ + दा + य—आदाय—लेकर । प्र + नम् + य—प्रणम्य । अनु + भू + य—अनुभूय । उप + गम् + य—उपगम्य या उपगत्य, अनु + कृ + य—अनुकृत्य । नमस् + कृ + य—नमस्कृत्य, स्वी + कृ + य—स्वीकृत्य । इत्यादि ।

त और तवत् (क्त और क्तवत्)

त और तवत् भूतकाल के कृत् प्रत्यय हैं। इन्हें धातुओं में जोड़ने से भूतकृदन्त (Past Participles) बनते हैं। जैसे, नी + त = नीतः, ज्ञा + त = ज्ञातः, कृ + त = कृतः इत्यादि। सकर्मक धातुओं से केवल कर्मवाच्य या कर्म की विवक्षा न करने पर भाववाच्य में 'त' प्रत्यय लगता है। कर्मवाच्य में 'त' प्रत्यय वाला शब्द कर्म का विशेषण होता है—अर्थात् कर्म के ही अनुसार उसके भी लिङ्ग और वचन होते हैं। 'त' प्रत्यय वाले शब्द पुंलिङ्ग में बालक के समान, स्त्रीलिङ्ग में 'लता' के समान और नपुंसकलिङ्ग में 'फल' के समान चलते हैं। जैसे—मया ग्रन्थः पठितः; मया पुस्तकं पठितम्; त्वया बालिका दृष्टा; तेन फलानि खादितानि। इन सब उदाहरणों में त प्रत्यय वाले शब्द कर्म के अनुसार हैं। भाववाच्य में 'त' प्रत्यय वाले शब्द का रूप केवल नपुंसकलिङ्ग एकवचन में

होता है। जैसे, मया जितम् (मैं ने जीता), तेन भुक्तम् (उसने खाया), शिशुना रुदितम् (बच्चा रोया) इत्यादि।

अकर्मक धातु के साथ तथा गम्, रुह् इत्यादि कई एक सकर्मक धातुओं के साथ त प्रत्यय कर्तृवाच्य में जोड़ा जाता है। कर्तृवाच्य में त प्रत्यय वाले शब्द कर्त्ता के अनुसार होते हैं अर्थात् कर्त्ता के लिङ्ग वचन के अनुसार ही उनके भी लिङ्ग वचन होते हैं। जैसे सः ग्रामं गतः ; सा नगरं गता ; वानरो वृक्षम् आरूढः ; पुरुषः मृतः ; बालिका लज्जिता ; शिशुः भीतः ; फलानि पतितानि इत्यादि।

तवत् (कवतु)

तवत् प्रत्यय केवल कर्तृवाच्य में ही जोड़ा जाता है। अर्थात् तवत् प्रत्यय वाले शब्द कर्त्ता के विशेषण होते हैं और कर्त्ता के ही लिङ्ग वचन विभक्ति के अनुसार उनके भी लिङ्ग वचन विभक्ति होती है। तवत् प्रत्यय वाले शब्दों के रूप पुलिङ्ग में 'भगवत्' के समान नपुंसकलिङ्ग में जगत् के समान और स्त्रीलिङ्ग में नदी के समान होते हैं, जैसे—कृतवान् ; कृतवती इत्यादि। उदाहरण—सः किं कृतवान् ? बालिका चित्रं दृष्टवती। ते भुक्तवन्तः। रामो रावणं जितवान्। कुलं ग्रामं गतवत्। इत्यादि।

व्यापार मात्र का बोध कराने के लिये 'ल्युट् (अन)' 'घञ् (अ)' इत्यादि प्रत्यय लगते हैं, यथा कृ + ल्युट् = करणम् (करना), मृ = मरणम् (मरना), पच् + घञ् = पाकः, त्यज्

+ घञ् = त्यागः, ल्यट् नपुंसकलिङ्ग में होता है और घञ् पुलिङ्ग में । ऐसेही स्त्रीलिङ्ग में 'क्तिन्' (ति) प्रत्यय भी होता है, यथा कृ + क्तिन् = कृतिः, ख्या + क्तिन् ख्यातिः, स्था—स्थितिः, गम्-गतिः इत्यादि ।

'करना चाहिए' यह समझाने के लिये 'तव्य' 'अनीयर्', (अनीय), 'ण्यत् (य)' प्रभृति प्रत्यय अकर्मक धातु से भाववाच्य में और सकर्मक धातु से कर्मवाच्य में लगाये जाते हैं यथा, कृ + तव्य = कर्तव्य, कृ + अनीयर् = करणीय, कृ + ण्यत् = कार्य । भाववाच्य में सदा नपुंसकलिङ्ग और कर्मवाच्य में विशेष्य के अनुसार लिङ्ग होता है, यथा—'दिवा न शयितव्यम्' (दिन में न सोना चाहिये), 'तेन अश्वो द्रष्टव्यः' (उसे घोड़ा देखना चाहिए) इत्यादि ।

शतृ, 'शानच्'

जैसे अंग्रेजी में ing लगातार Present Participle बनाते हैं उसी तरह संस्कृत में धातुओं के साथ शतृ (अत्) और शानच् (आन) प्रत्यय जोड़कर वर्तमान कालिक कृदन्त बनाते हैं । इन प्रत्ययों से जो कृदन्त बनते हैं वे विशेषण का काम करते हैं, जैसे—सः धावन् पाठशालां गच्छति (वह दौड़ता हुआ स्कूल जाता है ।) इस वाक्य में धावन् (दौड़ता हुआ) शतृप्रत्ययान्त कृदन्त है और सः का विशेषण है । शतृ या शानच् प्रत्यय वाले शब्द अपने विशेष्य के अनुसार ही होते हैं—अर्थात् जिस लिङ्ग, जिस वचन और जिस विभक्ति में

उनका विशेष्य होगा उसी लिंग उसी वचन और उसी विभक्ति में वे भी होंगे ।

शतृ प्रत्यय केवल परस्मैपदी धातुओं से जोड़ा जाता है । जैसे, भू-भवत् : पठत् ; हस-हसत् ; नृत्-नृत्यत् ; विश्-विशत् चुर-चोरयत् इत्यादि । भवत्, पठत् इत्यादि शब्दों के रूप पुंलिंग में प्रथमा के एकवचन को छोड़कर भगवत् के समान और नपुंसकलिंग में जगत् के समान चलेंगे । जैसे, पठन्, पठन्तौ, पठन्तः, गच्छत् गच्छती गच्छन्ति इत्यादि ।

शतृ प्रत्ययान्त कृदन्त बनाने का सबसे सरल तरीका यह है कि वर्त्तमान काल में क्रिया के प्रथम पुरुष के बहुवचन का जो रूप हो उसमें से 'ति' घटा ले, बाकी जो रूप बचेगा वह शतृ प्रत्ययान्त शब्द का पुंलिंग रूप होगा । जैसे, गम् धातु के वर्त्तमान काल में प्रथम पुरुष के बहुवचन का रूप होगा 'गच्छन्ति' इसमें से 'ति' घटाने पर 'गच्छन्' रूप बचेगा । बस यही 'गच्छन्' (जाता हुआ) शतृ प्रत्यय वाले शब्द का पुंलिंग रूप हुआ । इसी प्रकार पठन्ति-ति = पठन् (पढ़ता हुआ) ; हसन्ति-ति = हसन् (हँसता हुआ) ; पश्यन्ति-ति = पश्यन् (देखता हुआ) । घ्नन्ति-ति = घ्नन् (मारता हुआ) स्त्रीलिंग में उसी गच्छन्ति की अन्तिम इ को दीर्घ करके नदी के समान रूप चलाना चाहिए । जैसे गच्छन्ती (जाती हुई) ; पठन्ती (पढ़ती हुई) ; इत्यादि ।

शानच् प्रत्यय केवल आत्मनेपदी धातुओं के साथ जोड़ा

जाता है। जैसे, वृत्—वर्त्तमान; लभ्—लभमान; कम्प्—कम्पमान। इत्यादि।

शानच् प्रत्ययान्त शब्द बनाने का सरल तरीका यह है कि वर्त्तमान काल प्रथम पुरुष की क्रिया के एकवचन रूप में से 'ते' निकाल कर मान जोड़ दे। जैसे, लभ् का वर्त्तमान प्रथमपुरुष एकवचन का रूप है लभते। लभते में से 'ते' निकाल कर मान जोड़ने पर लभमान (पाता हुआ) रूप हुआ। लभमान का रूप अपने विशेष्य के अनुसार, लभमानः, लभमानम्, लभमाना सभी हो सकता है। इसी प्रकार रममाणः, नयमानः, इत्यादि रूप भी समझना चाहिए। इसी प्रकार कर्मवाच्य के 'लभ्यते' से लभ्यमान और भविष्यत्काल के 'वदयते' से वदयमाण भी बना सकते हैं।

पर ध्यान रहे कि 'ते' निकाल देने पर क्रिया का जो रूप बचे उसके अन्त में यदि 'अ' न हो (जैसा कि 'लभते' में से 'ते' निकालने पर 'लभ' में है) तो मान नहीं जोड़ा जाता। उस दशा में बहुवचन का प्रत्यय जोड़ने के पूर्व क्रिया का जो रूप होता है उसमें 'आन' जोड़ा जाता है। जैसे 'कुरुते' इस क्रिया में से यदि 'ते' निकाल दें तो 'कुरु' बचता है। 'कुरु' के अन्त में 'अ' नहीं है, अतः इसमें मान नहीं जोड़ा जा सकता। इसका बहुवचन रूप है कुर्वते, अतः कुर्वते में से 'ते' निकाल कर आन जोड़ा जायगा। जैसे—कुर्व + आन = कुर्वाणः (करता हुआ)। इसी तरह चिन्वानः, ददानः इत्यादि रूप समझना चाहिए।

व्याकरण का शेषांश

लट्, लोट्, लङ् और विधि लिङ् इन लकारों के रूपों में बहुत समानता रहती है। भवति (लट्) के 'ति' का 'तु' करने पर लोट्, 'अ' की अगाड़ी लगाने और 'ति' की पिछाड़ी (इ) खोलने से लङ् का 'अभवत्', एवं भवति के अन्त का इकार निकाल कर 'भव' के आगे लगाने से 'भवेत्' बन जाते हैं। यह समानता भ्वादिगण के अतिरिक्त और गणों में भी, बराबर पाई जाती है। इसीलिए 'भू' धातु के रूप लिखकर यह कह देना कि और धातुओं के रूप इनके समान होते हैं—ठीक है। किन्तु लिट्, लुट्, लृट्, लुङ् और लृङ् के रूप लिखकर उनके समान और धातुओं के भी रूप बता देने में बड़ा धोखा है। पहले भाग में लिखा गया है कि—“एवमन्येऽपि गम्, नी, × × तप् × × × वस् × × × दह्, नम्, पच्, जि, × × × × भज्-प्रभृतयः। पर पिछले लकारों में सब धातुओं के रूप समान नहीं होते। 'भू' का 'लृट्' में 'भविष्यति' होता है, उसीके समान गमिष्यति, नयिष्यति, तपिष्यति, वसिष्यति, दहिष्यति आदि भी होने चाहिए, पर होते नहीं। गमिष्यति तो (केवल लृट् लकार में) भविष्यति के समान है, किन्तु औरों के रूप नेष्यति, तप्स्यति, वत्स्यति, ध्वस्यति आदि होंगे। इसी प्रकार 'तृ' 'त' 'तुम्' 'त्वा' आदि कृत्प्रत्यय जोड़ने पर भी समानता न रहेगी। पठ् के क्रम से पठितृ, पठित, पठितुम्, और पठित्वा

होंगे, पर गम् के गन्तु, गत, गन्तुम्, और गत्वा, नी के नेतु, नीत, नेतुम्, नीत्वा, और दह् के दग्धु, दग्धुम्, दग्ध्वा । इन भेदों पर दृष्टिपात करने से ज्ञात होगा कि कुछ धातु तो ऐसे हैं जिनसे इन प्रत्ययों के लगाने पर 'इ' जोड़ दिया जाता है और कुछ ऐसे जिनसे नहीं जोड़ा जाता । जिनसे जोड़ा जाता है उन्हें 'सेट्' और जिनसे नहीं जोड़ा जाता उन्हें 'अनिट्' कहते हैं । अधिक प्रयोग में आनेवाले अनिट् धातुओं का निर्देश नीचे किया जाता है । इनके अतिरिक्त प्रयोग में आनेवाले अन्य धातुओं को सेट् समझना चाहिए—

स्वरान्त अनिट् धातु

उद्दन्तैर्यु-क्षु-रु-स्तु-शी-क्षु-नु-शिव-श्रि-डी-वृभिः ।

पृथग्, एकस्वराः सर्वेऽजन्तानामनिटः स्मृताः ॥

अजन्त धातुओं में 'ऊ'कारान्त (भू) 'ऋ' कारान्त (तृ) तथा 'यु' आदिको छोड़कर शेष सब एक स्वरवाले धातु अनिट् हैं । जैसे—हृ, स्मृ, नि, पा आदि ।

१. इनके रूप होंगे—हरिष्यति (ऋकारान्त होने के कारण), हर्तुं, हत, हर्तुम्, हत्वा; स्मरिष्यति, स्मर्तुं, स्मृत, स्मर्तुम्; स्मृत्वा; जेष्यति, जेत्, जित, जेतुम् जित्वा, पास्यति, पात्, पीत, पातुम्, पीत्वा ।

व्यञ्जनान्त अनिट् धातु

शकिः^१ पचिर्मुचिः प्रच्छिः सिच्-त्यज्-भज्-भञ्ज्-भुजस्तथा ।
 यज्-युज्-रुज्-सृजयोऽदिः खिद्-छिद्-भिद्-नुद्-पद्य^१ विद्यती ॥१॥
 सद्-क्रध्-क्षुधौ बुध्य-बन्धी व्यध्-शुधौ सिध्य^१मन्यती ।
 हनिरापिः क्षिपि स्तृप्य^१दृप्यौ तपिलिपो लुपिः ॥२॥
 वपिः शपिः स्वपिस्तृपी रभ्-लभ्-गम्-नम्-यमो रमिः ।
 क्रुशिर्दंशिदिशी दृश्-मृश्-विश्-स्पृश्-कृष्-तुषयो द्विषिः ॥३॥
 दुष्-पुष्यौ पिष्-शुषी श्लिष्यवसती दहि-दुह्-रुहः ।
 नहि लिहिर्वहिश्चैते प्रयोज्या अनिट् स्मृताः ॥४॥

णत्वविधि

रषाभ्यां^५ नो^६ णः^१ समानपदे^७

‘र’ या ‘ष्’ के बाद ‘न’ के स्थान में ण होता है एक पद में ।
 जैसे—संकीर्^५+नम् = संकीर्णम्, कृष्^६+नः = कृष्णः, पुष्^१+
 नाति = पुष्णाति ।

ऋवर्णान्नस्य^५ णत्वं^६ वाच्यम्^१

ऋकार के बाद न को ण होता है । जैसे—ऋ^५+नम् =
 ऋणम्, पितृ^६+नाम् = पितृणाम् आदि ।

-
१. इन में ‘इ’ स्पष्टता के लिए है । अभिप्राय केवल ‘शक्’ से है ।
 २. इनमें ‘य’ यह सूचित करता है कि ये दिवादिगण के धातु हैं ।

अट् कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि

ऋ, ॠ, र् या ष और न के बीच में अट्, कु, पु, या अनु-
स्वार यदि व्यवधान डालने वाले हों तो भी न को ण होता है।
जैसे-र् + आ + म् + ए + न = रामेण, स्वर + य् + आ + नाम् =
सूर्याणाम् आदि।

न पदान्तस्य नो णः

पद के अन्त के 'न' को ण नहीं होता। जैसे, रामान् के
अन्त का न नहीं बदलता।

व्याकरणस्य परिशिष्टम्

सुप्रसिद्ध इन्द्रकाव्य

व्याकरण

पुंलिङ्गशब्दरूपाणि

औकारान्तो ग्लौशब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	ग्लौः	ग्लावौ	ग्लावः
द्वि०	ग्लावम्	"	"
तृ०	ग्लावा	ग्लौभ्याम्	ग्लौभिः
च०	ग्लावे	"	ग्लौभ्यः
पं०	ग्लावः	"	"
ष०	"	ग्लावोः	ग्लावाम्
स०	ग्लावि	"	ग्लौषु
सं०	हे ग्लौः	हे ग्लावौ	हे ग्लावः

ईकारान्तः सुधीशब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सुधीः	सुधियौ	सुधियः
द्वितीया	सुधियम्	सुधियौ	सुधियः
तृतीया	सुधिया	सुधीभ्याम्	सुधीभिः
चतुर्थी	सुधिये	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः
पञ्चमी	सुधियः	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः
षष्ठी	सुधियः	सुधियोः	सुधियाम्
सप्तमी	सुधियि	सुधियोः	सुधीषु

सम्बोधनम् हे सुधीः   हे सुधियौ   हे सुधियः
 एवं सुश्री, हतधी-सदृशा अपि

चकारान्तो जलमुच्-शब्दः

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	जलमुक्	जलमुचौ	जलमुचः
द्वि०	जलमुचम्	"	"
तृ०	जलमुचा	जलमुग्भ्याम्	जलमुग्भिः
च०	जलमुचे	"	जलमुग्भ्यः
पञ्चमी	जलमुचः	जलमुग्भ्याम्	जलमुग्भ्यः
षष्ठी	"	जलमुचोः	जलमुचाम्
सप्तमी	जलमुचि	"	जलमुचु
सम्बोधन	हे जलमुक्	हे जलमुचौ	हे जलमुचः

एवं 'सत्यवाच्' पयोमुच्-प्रभृतयः ।

जकारान्तो वणिज्-शब्दः

	वणिक्	वणिजौ	वणिजः
प्र०	वणिक्	वणिजौ	वणिजः
द्वि०	वणिजम्	"	"
तृ०	वणिजा	वणिग्भ्याम्	वणिग्भिः
च०	वणिजे	"	वणिग्भ्यः
प०	वणिजः	"	"
ष०	"	वणिजोः	वणिजाम्
स०	वणिजि	"	वणिजु
सं०	हे वणिक्	हे वणिजौ	हे वणिजः

एवं 'भिषज्', ऋत्विज्—सदृशा अन्येऽपि ।

१. वैद्यः । २. याजकः ।

तादृशः सम्राज्—शब्दः

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	सम्राट्	सम्राजौ	सम्राजः
द्वि०	सम्राजम्	"	"
तृ०	सम्राजा	सम्राड्भ्याम्	सम्राड्भिः
च०	सम्राजे	"	सम्राड्भ्यः
पं०	सम्राजः	"	"
ष०	"	सम्राजोः	सम्राजाम्
स०	सम्राजि	"	सम्राट्सु
सं०	हे सम्राट्	हे सम्राजौ	हे सम्राजः

एवं देवराज्, परिव्राज्, विश्वसृज्, विभ्राज्—प्रभृतयोऽपि ।

तकारान्तो भूभृत्-शब्दः

	भूभृत्	भूभृतौ	भूभृतः
प्रथमा	भूभृत्	भूभृतौ	भूभृतः
द्वितीया	भूभृतम्	"	"
तृतीया	भूभृता	भूभृद्भ्याम्	भूभृद्भिः
चतुर्थी	भूभृते	"	भूभृद्भ्यः
पञ्चमी	भूभृतः	"	"
षष्ठी	"	भूभृतोः	भूभृताम्
सप्तमी	भूभृति	"	भूभृत्सु
सम्बोधन	हे भूभृत्	हे भूभृतौ	हे भूभृतः

एवं मरुत्, महीभृत्, परभृत्, अग्निचित्—प्रभृतयः

१. अलंकारादिना शोभमानः । २. काकः । ३. अन्याधानं कृतवान् ।

तादृशो महत्—शब्दः

प्र०	महान्	महान्तौ	महान्तः
द्वि०	महान्तम्	"	महतः
तृ०	महता	महद्भ्याम्	महद्भिः
च०	महते	"	महद्भ्यः
पं०	महतः	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
ष०	"	महतोः	महताम्
स०	महति	"	महत्सु
सं०	हे महन्	हे महान्तौ	हे महान्तः

तादृश एव भवत्—शब्दः

प्र०	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
द्वि०	भवन्तम्	"	भवतः
तृ०	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
च०	भवते	"	भवद्भ्यः
पं०	भवतः	"	"
ष०	"	भवतोः	भवताम्
स०	भवति	"	भवत्सु
सं०	हे भवन्	हे भवन्तौ	हे भवन्तः

एवं भगवत्, श्रीमत्, बुद्धिमत्, बलवत्, विद्यावत्, धनुष्मत्, सानुमत्, भास्वत्, मघवत्, सरस्वत्-प्रभृतयः ।

दकारान्तः सुहृद्-शब्दः

प्र०	सुहृत्	सुहृदौ	सुहृदः
द्वि०	सुहृदम्	"	"

१. पर्वतः २. सूर्यः । ३. इन्द्रः । ४. समुद्रः ।

(५)

तृ०	सुहृदा	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भिः
च०	सुहृदे	"	सुहृद्भ्यः
पं०	सुहृदः	"	"
ष०	"	सुहृदोः	सुहृदाम्
स०	सुहृदि	"	सुहृत्सु
सं०	हे सुहृत्	हे सुहृदौ	हे सुहृदः

नकारान्तो युवन्-शब्दः

प्र०	युवा	युवानौ	युवानः
द्वि०	युवानम्	युवानौ	यूनः
तृ०	यूना	युवभ्याम्	युवभिः
च०	यूने	"	युवभ्यः
पं०	यूनः	"	"
ष०	"	यूनोः	यूनाम्
स०	यूनि	"	युवसु
सं०	हे युवन्	हे युवानौ	हे युवानः

तादृश एव श्वन्-शब्दः

प्र०	श्वा	श्वानौ	श्वानः
द्वि०	श्वानम्	"	शुनः
तृ०	शुना	श्वभ्याम्	श्वभिः
च०	शुने	"	श्वभ्यः
पं०	शुनः	"	"
ष०	"	शुनोः	शुनाम्
स०	शुनि	"	श्वसु
सं०	हे श्वन्	हे श्वानौ	हे श्वानः

(६)

तादृशः पथिन्-शब्दः

प्र०	पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः
द्वि०	पन्थानम्	"	पथः
तृ०	पथा	पथिभ्याम्	पथिभिः
च०	पथे	"	पथिभ्यः
पं०	पथः	"	"
ष०	"	पथोः	पथाम्
स०	पथि	"	पथिषु
सं०	हे पन्थाः	हे पन्थानौ	हे पन्थानः

शकारान्तस्तादृश-शब्दः

प्र०	तादृक्	तादृशौ	तादृशः
द्वि०	तादृशम्	"	"
तृ०	तादृशा	तादृग्भ्याम्	तादृग्भिः
च०	तादृशे	"	तादृग्भ्यः
पं०	तादृशः	तादृग्भ्याम्	तादृग्भ्यः
ष०	"	तादृशोः	तादृशाम्
स०	तादृशि	"	तादृक्षु
सं०	हे तादृक्	हे तादृशौ	हे तादृशः

एवम् ईदृशं, यादृशं त्वादृशं, भवादृशं-प्रभृतयोऽपि ।

सकारान्तो वेधस्-शब्दः

प्र०	वेधाः	वेधसौ	वेधसः
द्वि०	वेधसम्	"	"

१. ब्रह्मा ।

(७)

तृ०	वेधसा	वेधोभ्याम्	वेधोभिः
च०	वेधसे	"	वेधोभ्यः
पं०	वेधसः	"	"
ष०	"	वेधसोः	वेधसाम्
स०	वेधसि	"	वेधस्सु
सं०	हे वेधः	हे वेधसौ	हे वेधसः

एवं चन्द्रमस्, सुमनस्, दुर्मनस्, दिवौकस्-प्रभृतयः
सकारान्ताः ।

तादृशो विद्वांस-शब्दः

प्र०	विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः
द्वि०	विद्वांसम्	"	विदुषः
तृ०	विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः
च०	विदुषे	"	विद्वद्भ्यः
पं०	विदुषः	"	"
ष०	"	विदुषोः	विदुषाम्
स०	विदुषि	"	विद्वत्सु
सं०	हे विद्वन्	हे विद्वांसौ	हे विद्वांसः

एवं तस्थिवस्^१, जग्मिवस्^१-सदृशाः सर्वेऽपि ।

तादृश एव पुंस्-शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	पुमान्	पुमांसौ	पुमांसः
द्वि०	पुमांसम्	"	पुंसः

१. देवता । २. स्थितवान् । ३. गतवान् ।

(८)

तृ०	पुंसा	पुम्भ्याम्	पुम्भिः
च०	पुंसे	"	पुम्भ्यः
पं०	पुंसः	"	"
ष०	"	पुंसोः	पुंसाम्
स०	पुंसि	"	पुंसु
सं०	हे पुमन्	हे पुमांसौ	हे पुमांसः

हकारान्तो ऽनडुह्-शब्दः

प्र०	अनड्वान्	अनड्वाहौ	अनड्वाहः
द्वि०	अनड्वाहम्	"	अनडुहः
तृ०	अनडुहा	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भिः
च०	अनडुहे	"	अनडुद्भ्यः
पं०	अनडुहः	"	"
ष०	"	अनडुहोः	अनडुहाम्
स०	अनडुहि	"	अनडुत्सु
सं०	हे अनड्वन्	हे अनड्वाहौ	हे अनड्वाहः

स्त्रीलिङ्गशब्दरूपाणि

ओकारान्तो द्यौ-शब्दः

प्र०	द्यौः	द्यावौ	द्यावः
द्वि०	द्यां	द्यावौ	द्याः
		गोवत्	

१. वृषभः ।

(६)

औकारान्तो नौ-शब्दः

प्र०	नौः	नावौ ग्लौवत्	नावः
------	-----	-----------------	------

चकारान्तो वाच्-शब्दः

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	वाक्	वाचौ	वाचः
द्वि०	वाचम्	"	"
तृ०	वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः
च०	वाचे	"	वाग्भ्यः
पं०	वाचः	"	"
ष०	"	वाचोः	वाचाम्
स०	वाचि	"	वाचु
सं०	हे वाक्	हे वाचौ	हे वाचः

एवं शुच्, रुच्, त्वच्-सदृशा अन्येऽपि ।

जकारान्तः स्रज्-शब्दः

प्र०	स्रक्	स्रजा	स्रजः
द्वि०	स्रजम्	"	"
तृ०	स्रजा	स्रग्भ्याम्	स्रग्भिः
च०	स्रजे	"	स्रग्भ्यः
पं०	स्रजः	"	"
ष०	"	स्रजोः	स्रजाम्
स०	स्रजि	"	स्रजु

१. शोकः । २. प्रभा । ३. चर्म, वल्कलं च । ४. माल्यम् ।

सं० प्रथमावत्
एवम् रुज्—सदृशा अपि ।

तकारान्तः सरित्—शब्दः

प्र०	सरित्	सरितौ	सरितः
द्वि०	सरितं	"	"
तृ०	सरिता	सरिद्भ्याम्	सरिद्भिः
च०	सरिते	"	सरिद्भ्यः
पं०	सरितः	"	"
ष०	"	सरितोः	सरिताम्
स०	सरिति	"	सरित्सु
सं०	हे सरित्	हे सरितौ	हे सरितः

एवं योषित्, तडित्, हरित्—सदृशा अन्येऽपि ।

दकारान्तः शरद्—शब्दः

प्र०	शरत्-द्	शरदौ	शरदः
द्वि०	शरदम्	"	"
तृ०	शरदा	शरद्भ्याम्	शरद्भिः
च०	शरदे	"	शरद्भ्यः
पं०	शरद्ः	"	"
ष०	"	शरदोः	शरदाम्
स०	शरदि	"	शरत्सु
सं०	हे शरत्-द्	हे शरदौ	हे शरदः

एवं संपद्, विपद्, परिषद्—प्रभृतयोऽपि ।

१. रोगः । २. स्त्री । ३. दिशा । ४. ऋतुवर्षं च । ५. सभा ।

(११)

धकारान्तः जुध्-शब्दः

प्र०	जुत्-इ	जुधौ	जुधः
द्वि०	जुधम्	"	"
तृ०	जुधा	जुद्भ्याम्	जुद्भिः
च०	जुधे	"	जुद्भ्यः
पं०	जुधः	"	"
ष०	"	जुधोः	जुधाम्
स०	जुधि	"	जुत्सु
सं०	हे जुत्	हे जुधौ	हे जुधः

एवं क्रुध्-शब्दोऽपि ।

शकारान्तो दिश्-शब्दः

प्र०	दिक्	दिशौ	दिशः
द्वि०	दिशम्	"	"
तृ०	दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भिः
च०	दिशे	"	दिग्भ्यः
पं०	दिशः	"	"
ष०	"	दिशोः	दिशाम्
स०	दिशि	"	दिक्षु
सं०	हे दिक्	हे दिशौ	हे दिशः

षकारान्तः प्रावृष्-शब्दः

प्र०	प्रावृट्-इ	प्रावृषौ	प्रावृषः
द्वि०	प्रावृषम्	"	"
तृ०	प्रावृषा	प्रावृड्भ्याम्	प्रावृड्भिः

१. क्रोधः । २ वर्षाः ।

च०	प्रावृषे	प्रावृड्भ्याम्	प्रावृड्भ्यः
पं०	प्रावृषः	"	"
ष०	"	प्रावृषोः	प्रावृषाम्
स०	प्रावृषि	"	प्रावृट्सु
सं०	हे प्रावृट्	हे प्रावृषौ	हे प्रावृषः

एवम् त्विष्^१, रुष्^२-प्रभृतयः स्त्रीलिङ्गा द्विष्^३-प्रभृतयः
पुंलिङ्गाश्च ।

हकारान्त उपानह्-शब्दः

प्र०	उपानत्-ट्	उपानहौ	उपानहः
द्वि०	उपानहम्	"	"
तृ०	उपानहा	उपानद्भ्याम्	उपानद्भिः
च०	उपानहे	"	उपानद्भ्यः
पं०	उपानहः	"	"
ष०	"	उपानहोः	उपानहाम्
स०	उपानहि	"	उपानत्सु
सं०	हे उपानत्	हे उपानहौ	हे उपानहः

पकारान्तः केवलबहुवचनः अप्-शब्दः

प्र०	आपः
द्वि०	अपः
तृ०	अद्भिः
च०	अद्भ्यः
पं०	"
ष०	अपाम्

१. छविः । २. रोषः । ३. शत्रुः ।

(१३)

स० अप्सु
सं० हे आपः

रकारान्तः पुर्-शब्दः

प्र०	पूः	पुरौ	पुरः
द्वि०	पुरम्	"	"
तृ०	पुरा	पूर्याम्	पूर्भिः
च०	पुरे	"	पूर्य्यः
पं०	पुरः	"	"
ष०	"	पुरोः	पुराम्
स०	पुरि	"	पूरु
सं०	हे पूः	हे पूरौ	हे पुरः

तादृशो गिर्-शब्द

प्र०	गीः	गिरौ	गिरः
द्वि०	गिरम्	"	"
तृ०	गिरा	गीर्याम्	गीर्भिः
च०	गिरे	"	गीर्य्यः
पं०	गिरः	"	"
ष०	"	गिरोः	गिराम्
स०	गिरि	"	गीर्षु
सं०	हे गीः	हे गिरौ	हे गिरः

वकारान्तो दिव्-शब्दः

प्र०	द्यौः	दिवो	दिवः
द्वि०	दिवम्	दिवौ	दिवः
तृ०	दिवा	द्युभ्याम्	द्युभिः

च०	दिवे	द्युभ्याम्	द्युभ्यः
प०	दिवः	"	"
ष०	"	दिवोः	दिवाम्
स०	दिवि	"	द्युषु
सं०	हे द्यौः	हे दिवौ	हे दिवः

नपुंसकलिङ्गशब्दरूपाणि

जकारान्तोऽसृज्—शब्दः

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	असृक्	असृजी	असृजि
द्वि०	"	"	"
सं०	हे असृक्	"	"

शेषं वणिज्—शब्दवत् ।

तकारान्तो महत्—शब्दः

प्र०	महत्	महती	महान्ति
द्वि०	"	"	"
सं०	हे महत्	"	"

शेषं पुंवत् ।

नकारान्तो वर्मन्—शब्दः

प्र०	वर्म	वर्मणी	वर्माणि
द्वि०	"	"	"

१. रुधिरम् । २. कवचः ।

(१५)

तृ०	वर्मणा	वर्मभ्याम्	वर्मभिः
च०	वर्मणे	"	वर्मभ्यः
पं०	वर्मणः	"	"
ष०	"	वर्मणोः	वर्मणाम्
स०	वर्मणि	"	वर्मसु
सं०	हे वर्म, हे वर्मन् हे वर्मणी		हे वर्माणि

एवं शर्मन्, कर्मन्, भर्मन् प्रभृतयोऽपि गताः ।

नकारान्तोऽहन्-शब्दः

प्र०	अहः	अहो, अहनी	अहानि
द्वि०	"	"	"
तृ०	अहा	अहोभ्याम्	अहोभिः
च०	अहे	"	अहोभ्यः
पं०	अहः	"	"
ष०	"	अहोः	अहाम्
स०	अहि, अहनि	"	अहःसु
सं०	हे अहः	हे अहो, अहनी	हे अहानि

इन्नन्तो मनोहारिन्-शब्दः

प्र०	मनोहारि	मनोहारिणो	मनोहारोणि
द्वि०	"	"	"
तृ०	मनोहारिणा	मनोहारिभ्याम्	मनोहारिभिः
च०	मनोहारिणे	"	मनोहारिभ्यः
पं०	मनोहारिणः	"	"

१. भरणम् ।

ष०	”	मनोहारिणोः	मनोहारिणाम्
स०	मनोहारिणि	”	मनोहारिषु
सं०	हे मनोहारि	हे मनोहारिणी	हे मनोहारीणि

शकारान्तस्तादृश्—शब्दः

प्र०	तादृक्	तादृशी	तादृशि
द्वि०	”	”	”
सं०	हे तादृक्	”	”

शेषं पुंवत् ।

सकारान्तो हविस्—शब्दः

प्र०	हविः	हविषी	हवींषि
द्वि०	”	”	”
तृ०	हविषा	हविर्भ्याम्	हविर्भिः
च०	हविषे	”	हविर्भ्यः
पं०	हविषः	”	”
ष०	”	हविषोः	हविषाम्
स०	हविषि	”	हविषु
सं०	हे हविः	हे हविषी	हे हवींषि

एवं सर्पिस्^१, ज्योतिस्, रोचिस्^२—सदृशा अन्येऽपि ।

१. घृतम् । २ प्रकाशः ।

(१७)

सर्वनामशब्दरूपाणि

अकारान्तः सर्व-शब्दः

पुंलिङ्गे

प्र०	एकव०	द्विव०	बहुव०
	सर्वः	सर्वौ	सर्वे
द्वि०	सर्वम्	"	सर्वान्
तृ०	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
च०	सर्वस्मै	"	सर्वभ्यः
पं०	सर्वस्मात्	"	"
ष०	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
स०	सर्वस्मिन्	"	सर्वेषु
सं०	हे सर्व	हे सर्वौ	हे सर्वे

नपुंसकलिङ्गे

प्र०	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
द्वि०	"	"	"

शेषं पुंवत्

स्त्रीलिङ्गे

प्र०	सर्वा	सर्वे	सर्वाः
द्वि०	सर्वाम्	"	"
तृ०	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
च०	सर्वस्यै	"	सर्वाभ्यः
पं०	सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
ष०	"	सर्वयोः	सर्वासाम्
स०	सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु

(१८)

सं० हे सर्व हे सर्व हे सर्वाः
एवं विश्व, कतर, कतम, -अन्य, -अन्यतर-इतरादयोऽपि

तादृशः पूर्व-शब्दः

		पुंलिङ्गे	
प्र०	पूर्वः	पूर्वो	पूर्व, पूर्वाः
द्वि०	पूर्वम्	"	पूर्वान्
तृ०	पूर्वेण	पूर्वाभ्याम्	पूर्वैः
च०	पूर्वस्मै	"	पूर्वैभ्यः
पं०	पूर्वस्मात्, पूर्वात्	"	पूर्वैभ्यः
ष०	पूर्वस्य	पूर्वयोः	पूर्वेषाम्
स०	पूर्वस्मिन्, पूर्वे	"	पूर्वेषु
सं०	हे पूर्व	हे पूर्वो	हे पूर्वे, हे पूर्वाः
		नपुंसकलिङ्गे	
प्र०	पूर्वम्	पूर्वे	पूर्वाणि
द्वि०	"	"	"
		शेषं पुंवत्	
		स्त्रीलिङ्गे	
प्र०	पूर्वा	पूर्वे	पूर्वाः
द्वि०	पूर्वाम्	"	"
तृ०	पूर्वेया	पूर्वाभ्याम्	पूर्वाभिः
च०	पूर्वेस्यै	"	पूर्वाभ्यः
पं०	पूर्वेस्याः	पूर्वाभ्याम्	पूर्वाभ्यः
पं०	"	पूर्वयोः	पूर्वासाम्
स०	पूर्वेस्याम्	"	पूर्वासु
सं०	हे पूर्वे	हे पूर्वै	हे पूर्वा

एवं पर, दक्षिण, -उत्तर-अपर, स्व-आदयोऽपि ।

(१६)

(पूर्वभागेऽनुक्तानां शेषाणां गणानां प्रायशः प्रयुज्यमानानां
 कतिपयधातूनां, तत्रानुक्तानामितरेषां प्रयोगार्हानां
 लकाराणां च रूपाणि निर्दिश्यन्ते)

केचिद्धातवः परस्मैपदिनः केचिदात्मनेपदिनः
 केचिच्चोभयपदिनः

तत्र परस्मैपदिनो धातवः

भ्वादिगणः

भू—सत्तायाम्

अनद्यतनभविष्यति—(लुट्)

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र० पु०	भविता	भवितारौः	भवितारः
म० पु०	भवितासि	भवितास्थः	भवितास्था
उ० पु०	भवितास्मि	भवितास्वः	भवितास्वः

क्रियातिपत्तौ (लृङ्)

प्र० पु०	अभविष्यत्	अभविष्यताम्	अभविष्यन्
म० पु०	अभविष्यः	अभविष्यतम्	अभविष्यत
उ० पु०	अभविष्यम्	अभविष्याव	अभविष्याव

आशिषि (लिङ्)

प्र० पु०	भूयात्	भूयास्ताम्	भूयास्तः
म० पु०	भूयाः	भूयास्तम्	भूयास्त
उ० पु०	भूयासम्	भूयास्व	भूयास्व

(२०)

परोक्षभूते (लिट्)

प्र० पु०	बभूव	बभूवतुः	बभूवुः
म० पु०	बभूविथ	बभूवथुः	बभूव
उ० पु०	बभूव	बभूविव	बभूविम

सामान्यभूते (लुङ्)

प्र० पु०	अभूत्	अभूताम्	अभूवन्
म० पु०	अभूः	अभूतम्	अभूत
उ० पु०	अभूवम्	अभूव	अभूम

पठ् ।

अनद्यतनभविष्यति (लुट्)

	एकव०	द्वि० व०	बहुव०
प्र० पु०	पठिता	पठितारौ	पठितारः
म० पु०	पठितासि	पठितास्थः	पठितास्थ
उ० पु०	पठितास्मि	पठितास्वः	पठितास्मः

क्रियातिपत्तौ (लृट्)

प्र० पु०	अपठिष्यत्	अपाठिष्यताम्	अपठिष्यन्
म० पु०	अपठिष्यः	अपठिष्यतम्	अपठिष्यत
उ० पु०	अपठिष्यम्	अपठिष्याव	अपठिष्याम

आशिषि (लिङ्)

प्र० पु०	पठ्यात्	पठ्यास्ताम्	पठ्यासुः
म० पु०	पठ्याः	पठ्यास्तम्	पठ्यास्त
उ० पु०	पठ्यासम्	पठ्यास्व	पठ्यास्म

(२१)

परोक्षभूते (लिट्)

प्र० पु०	पपाठ	पेठतुः	पेठुः
म० पु०	पेठिथ	पेठथुः	पेठ
उ० पु०	पपाठ, पपठ	पेठिव	पेठिम

सामान्यभूते लुङ् ।

	ए० व०	द्वि० व०	व० व०
प्र० पु०	अपाठीत्	अपाठिष्टाम्	अपाठिषुः
म० पु०	अपाठीः	अपाठिष्टम्	अपाठिष्ट
उ० पु०	अपाठिषम्	अपाठिष्व	अपाठिष्म

अदादिगणः

अस्—भवने (अस्यधातोः लृट्, लुट् प्रभृतिषु 'भू' वद्रूपाणि)

अद्—भक्षणे ।

वर्तमाने (लट्)

प्र०	अत्ति	अत्तः	अदन्ति
म०	अत्सि	अत्थः	अत्थ
उ०	अत्ति	अत्तः	अत्तः

प्रवर्त्तनायां (लोट्)

प्र०	अत्त, अत्तात्	अत्ताम्	अदन्तु
म०	अत्ति, "	अत्तम्	अत्त
उ०	अदानि	अदाव	अदाम

विधौ (लिङ्)

प्र०	अद्यात्	अद्याताम्	अद्युः
म०	अद्याः	अद्यातम्	अद्यात
उ०	अद्याम्	अद्याव	अद्याम

(२२)

अनद्यतनभूते (लङ्)

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	आदत्	आत्ताम्	आदन्
म०	आदः	आत्तम्	आत्त
उ०	आदम्	आद्व	आव्व

भविष्यति (लृट्)

प्र०	अत्स्यति	अत्स्यतः	अत्स्यन्ति
म०	अत्स्यसि	अत्स्यथः	अत्स्यथ
उ०	अत्स्यामि	अत्स्यावः	अत्स्यामः

अनद्यतनभविष्यति (लुट्)

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र० पु०	अत्ता	अत्तारौ	अत्तारः
म० पु०	अत्तासि	अत्तास्थः	अत्तास्थ
उ० पु०	अत्तास्मि	अत्तास्वः	अत्तास्मः

क्रियातिपत्तौ (लृङ्)

प्र० पु०	आत्स्यत्	आत्स्यताम्	आत्स्यन्
म० पु०	आत्स्यः	आत्स्यतम्	आत्स्यत
उ० पु०	आत्स्यम्	आत्स्याव	आत्स्याम

आशिषि (लिङ्) ।

प्र० पु०	अद्यात्	अद्यास्ताम्	अद्यासुः
म० पु०	अद्याः	अद्यास्तम्	अद्यास्त
उ० पु०	अद्यासम्	अद्यास्व	अद्यास्म

(२३)

परोक्षभूते लिट् ।

प्र०	पु०	आद, जघास	आदतुः, जक्षतुः	आदुः, जक्षु
म०	पु०	आदिथ, जघसिथ	आदथुः, जक्षथुः	आदः जक्षः
उ०	पु०	आद, जघास, जघस	आदिव, जक्षिव	आदिम, जक्षिम

सामान्यभूते लुङ् ।

		ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	पु०	अघसत्	अघसताम्	अघसन्
म०	पु०	अघसः	अघसतम्	अघसत
उ०	पु०	अघसम्	अघसाव	अघसाम

जुहोत्यादिगणः ।

दा ।

लुट् ।

		ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	पु०	दाता	दातारौ	दातारः
म०	पु०	दातासि	दातास्थः	दातास्थ
उ०	पु०	दातास्मि	दातास्वः	दातास्मः

लृङ् ।

प्र०	पु०	अदास्यत्	अदास्यताम्	अदास्यन्
म०	पु०	अदास्यः	अदास्यतम्	अदास्यत
उ०	पु०	अदास्यम्	अदास्याव	अदास्याम

आशिषि (लिङ्) ।

प्र०	पु०	देयात्	देयास्ताम्	देयासुः
म०	पु०	देयाः	देयास्तम्	देयास्त
उ०	पु०	देयासम्	देयास्व	देयास्म

(२४)

लिट् ।

प्र० पु०	ददौ	ददतुः	ददुः
म० पु०	ददित्थ, ददाथ	ददथुः	दद
उ० पु०	ददौ	ददिव	ददिम

लुङ् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र० पु०	अदात्	अदाताम्	अदुः
म० पु०	अदाः	अदातम्	अदात
उ० पु०	अदाम्	अदाव	अदाम

दिवादिगणः ।

नृत् ।

लुट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र० पु०	नर्तिता	नर्तितारौ	नर्तितारः
म० पु०	नर्तितासि	नर्तितास्थः	नर्तितास्थ
उ० पु०	नर्तितास्मि	नर्तितास्वः	नर्तितास्मः

लृङ् ।

प्र० पु०	अनर्तिष्यत्	अनर्तिष्यताम्	अनर्तिष्यन्
म० पु०	अनर्तिष्यः	अनर्तिष्यतम्	अनर्तिष्यत
उ० पु०	अनर्तिष्यम्	अनर्तिष्याव	अनर्तिष्याम

आशिषि (लिङ्) ।

प्र० पु०	नृत्यात्	नृत्यास्ताम्	नृत्यासुः
म० पु०	नृत्याः	नृत्यास्तम्	नृत्यास्त
उ० पु०	नृत्यासम्	नृत्यास्व	नृत्यास्म

(२५)

लिट् ।

प० पु०	ननर्त	ननृततुः	ननृतुः
म० पु०	ननर्तिथ	ननृतथुः	ननृत
उ० पु०	ननर्त	ननृतिव	ननृतिम

लुङ् ।

	ए० व०	द्वि० व०	व० व०
प० पु०	अनर्तीत्	अनर्तिष्टाम्	अनर्तिषुः
म० पु०	अनर्तीः	अनर्तिष्टम्	अनर्तिष्ट
उ० पु०	अनर्तिषम्	अनर्तिष्व	अनर्तिष्म

स्वादिगणः

श्रु ।

लुट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	व० व०
प० पु०	श्रोता	श्रोतारौ	श्रोतारः
म० पु०	श्रोतासि	श्रोतास्थः	श्रोतास्थ
उ० पु०	श्रोतास्मि	श्रोतास्वः	श्रोतास्मः

लृङ् ।

प्र० पु०	अश्रोष्यत्	अश्रोष्यताम्	अश्रोष्यन्
म० पु०	अश्रोष्यः	अश्रोष्यतम्	अश्रोष्यत
उ० पु०	अश्रोष्यम्	अश्रोष्याव	अश्रोष्याम

आशिषि लिङ् ।

प० पु०	श्रूयात्	श्रूयास्ताम्	श्रूयासुः
म० पु०	श्रूयाः	श्रूयास्तम्	श्रूयास्त
उ० पु०	श्रूयासम्	श्रूयास्व	श्रूयास्म

(२६)

लिट् ।

प० पु०	शुश्राव	शुश्रुवतुः	शुश्रुवुः
म० पु०	शुश्रोथ	शुश्रुवथुः	शुश्रुव
उ० पु०	शुश्राव, शुश्रव	शुश्रुव	शुश्रुम

लुङ्

	प० व०	द्वि० व०	व० व०
प्र० पु०	अश्रोषीत्	अश्रोष्टाम्	अश्रोषुः
म० पु०	अश्रोषीः	अश्रोष्टम्	अश्रोष्ट
उ० पु०	अश्रोषम्	अश्रोष्व	अश्रोष्म

तुदादिगणः

प्रच्छ्

लुट्

प्र० पु०	प्रष्टा	प्रष्टारौ	प्रष्टारः
म० पु०	प्रष्टासि	प्रष्टास्थः	प्रष्टास्थ
उ० पु०	प्रष्टास्मि	प्रष्टास्वः	प्रष्टास्मः

लृङ्

प्र० पु०	अप्रक्ष्यत्	अप्रक्ष्यताम्	अप्रक्ष्यन्
म० पु०	अप्रक्ष्यः	अप्रक्ष्यतम्	अप्रक्ष्यत
उ० पु०	अप्रक्ष्यम्	अप्रक्ष्याव	अप्रक्ष्याम

आशीर्लिङ्

प्र० पु०	पृच्छयात्	पृच्छयास्ताम्	पृच्छयास्तुः
म० पु०	पृच्छयाः	पृच्छयास्तम्	पृच्छयास्त
उ० पु०	पृच्छयासम्	पृच्छयास्व	पृच्छयास्म

(२७)

लिट्

प्र० पु०	पप्रच्छ	पप्रच्छतुः	पप्रच्छुः
म० पु०	पप्रच्छिथ, पप्रष्ट	पप्रच्छथुः	पप्रच्छ
उ० पु०	पप्रच्छ	पप्रच्छिव	पप्रच्छिम

लुङ्

प्र० पु०	अप्राक्षीत्	अप्राष्टाम्	अप्राक्षुः
म० पु०	अप्राक्षीः	अप्राष्टम्	अप्राष्ट
उ० पु०	अप्राक्षम्	अप्राक्ष्व	अप्राक्षम

रुधादिगणः

भञ्ज—आमर्दने

वर्तमाने (लट्)

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र० पु०	भनक्ति	भङ्क्तः	भञ्जन्ति
म० पु०	भनक्ति	भङ्क्थः	भङ्क्थ
उ० पु०	भनज्मि	भञ्ज्वः	भञ्ज्मः

प्रवर्तनायां लोट्

प्र० पु०	भनक्तु	भङ्क्ताम्	भञ्जन्तु
म० पु०	भङ्क्थि	भङ्क्तम्	भङ्क्त
उ० पु०	भनजानि	भनजाव	भनजाम

विधौ (लिङ्)

प्र० पु०	भञ्ज्यात्	भञ्ज्याताम्	भञ्ज्युः
म० पु०	भञ्ज्याः	भञ्ज्यातम्	भञ्ज्यात
उ० पु०	भञ्ज्याम्	भञ्ज्याव	भञ्ज्याम

अनद्यतनभूते (लङ्)

प्र० पु०	अभनक्	अभङ्क्ताम्	अभञ्जन्
म० पु०	अभनक्	अभङ्क्तम्	अभङ्क्त
उ० पु०	अभनजम्	अमञ्ज्व	अमञ्ज्म

भविष्यति (लृट्)

प्र० पु०	भङ्क्ष्यति	भङ्क्ष्यतः	भङ्क्ष्यन्ति
म० पु०	भङ्क्ष्यसि	भङ्क्ष्यथः	भङ्क्ष्यथ
उ० पु०	भङ्क्ष्यामि	भङ्क्ष्यावः	भङ्क्ष्यामः

लृट् ।

प्र० पु०	भङ्क्ता	भङ्क्तारौ	भङ्क्तारः
म० पु०	भङ्क्तासि	भङ्क्तास्थः	भङ्क्तास्थ
उ० पु०	भङ्क्तास्मि	भङ्क्तास्वः	भङ्क्तास्मः

लृङ् ।

प्र० पु०	अभङ्क्ष्यत्	अभङ्क्ष्यताम्	अभङ्क्ष्यन्
म० पु०	अभङ्क्ष्यः	अभङ्क्ष्यतम्	अभङ्क्ष्यत
उ० पु०	अभङ्क्ष्यम्	अभङ्क्ष्याव	अभङ्क्ष्याम

आशिषि लिङ् ।

प्र० पु०	भज्यात्	भज्यास्ताम्	भज्यासुः
म० पु०	भज्याः	भज्यास्तम्	भज्यास्त
उ० पु०	भज्यासम्	भज्यास्व	भज्यास्म

लिट् ।

प्र० पु०	बभञ्ज	बभञ्जतुः	बभञ्जुः
म० पु०	बभञ्जिथ	बभञ्जथुः	बभञ्ज
उ० पु०	बभञ्ज	बभञ्जिव	बभञ्जिम

(२६)

लुङ् ।

प्र० पु०	अभाङ्क्षीत्	अभाङ्क्ताम्	अभाङ्क्षुः
म० पु०	अभाङ्क्षोः	अभाङ्क्तम्	अभाङ्क्त
उ० पु०	अभाङ्क्षम्	अभाङ्क्ष्व	अभाङ्क्ष्म

तनादिगणः

कृ—करणे

लुट्

प्र० पु०	कर्त्ता	कर्त्तारौ	कर्त्तारः
म० पु०	कर्त्तासि	कर्त्तास्थः	कर्त्तास्थ
उ० पु०	कर्त्तास्मि	कर्त्तास्वः	कर्त्तास्मः

लृङ्

प्र० पु०	अकरिष्यत्	अकरिष्यताम्	अकरिष्यन्
म० पु०	अकरिष्यः	अकरिष्यतम्	अकरिष्यत
उ० पु०	अकरिष्यम्	अकरिष्याव	अकरिष्याम

आशीर्लिङ्

प्र० पु०	क्रियात्	क्रियास्ताम्	क्रियासुः
म० पु०	क्रियाः	क्रियास्तम्	क्रियास्त
उ० पु०	क्रियासम्	क्रियास्व	क्रियास्म

लिट्

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र० पु०	चकार	चक्रतुः	चक्रुः
म० पु०	चकर्थ	चक्रथुः	चक्र
उ० पु०	चकार, चकर	चकृव	चकृम

(३०)

लुङ्

प्र० पु०	अकार्षीत्	अकार्षाम्	अकार्षुः
म० पु०	अकार्षीः	अकार्षम्	अकार्ष
उ० पु०	अकार्षम्	अकार्ष्व	अकार्ष्म

क्रयादिगणः

ज्ञा-ज्ञाने

लृट्

प्र० पु०	ज्ञाता	ज्ञातारौ	ज्ञातारः
म० पु०	ज्ञातासि	ज्ञातास्थः	ज्ञातास्थ
उ० पु०	ज्ञातास्मि	ज्ञातास्वः	ज्ञातास्मः

लृङ्

प्र० पु०	अज्ञास्यत्	अज्ञास्यताम्	अज्ञास्यन्
म० पु०	अज्ञास्यः	अज्ञास्यतम्	अज्ञास्यत
उ० पु०	अज्ञास्यम्	अज्ञास्याव	अज्ञास्याम

आशीर्लिङ्

प्र० पु०	ज्ञेयात्,	ज्ञेयास्ताम्,	ज्ञेयासुः
	ज्ञायात्	ज्ञायास्ताम्	ज्ञायासुः
म० पु०	ज्ञेयाः	ज्ञेयास्तम्,	ज्ञेयास्त,
	ज्ञायाः	ज्ञायास्तम्	ज्ञायास्त
उ० पु०	ज्ञेयासम्,	ज्ञेयास्व-	ज्ञेयास्म,
	ज्ञायासम्	ज्ञायास्व	ज्ञायास्म

लिट्

प्र० पु०	जज्ञौ	जज्ञतुः	जज्ञुः
----------	-------	---------	--------

(३१)

म० पु०	जज्ञिथ,	जज्ञथुः	जज्ञ
	जज्ञाथ		
उ० पु०	जज्ञौ	जज्ञिव	जज्ञिम

लुङ्

प्र० पु०	अज्ञासीत्	अज्ञासिष्टाम्	अज्ञासिषुः
म० पु०	अज्ञासीः	अज्ञासिष्टम्	अज्ञासिष्ट
उ० पु०	अज्ञासिषम्	अज्ञासिष्व	अज्ञासिष्म

चुरादिगणः

भक्ष्—भोजने

लुट्

प्र० पु०	भक्षयिता	भक्षयितारौ	भक्षयितारः
म० पु०	भक्षयितासि	भक्षयितास्थ	भक्षयितास्थ
उ० पु०	भक्षयितास्मि	भक्षयितास्वः	भक्षयितास्मः

लृङ्

प्र० पु०	अभक्षयिष्यत्	अभक्षयिष्यताम्	अभक्षयिष्यन्
म० पु०	अभक्षयिष्यः	अभक्षयिष्यतम्	अभक्षयिष्यत
उ० पु०	अभक्षयिष्यम्	अभक्षयिष्याव	अभक्षयिष्याम

आशीर्लिङ्

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र० पु०	भक्ष्यात्	भक्ष्यास्ताम्	भक्ष्यासुः
म० पु०	भक्ष्याः	भक्ष्यास्तम्	भक्ष्यास्त
उ० पु०	भक्ष्यासम्	भक्ष्यास्व	भक्ष्यास्म

३

लिट्

प्र० पु०	भक्षयामास	भक्षयामासतुः	भक्षयामासुः
म० पु०	भक्षयामासिथ	भक्षयामासथुः	भक्षयामास
उ० पु०	भक्षयामास	भक्षयामासिव	भक्षयामासिम
एवं भक्षयाञ्चकार भक्षयाम्बभूवेत्यादि			

लुङ्

प्र० पु०	अवभक्षत्	अवभक्षताम्	अवभक्षन्
म० पु०	अवभक्षः	अवभक्षतम्	अवभक्षत
उ० पु०	अवभक्षम्	अवभक्षाव	अवभक्षाम

आत्मनेपादिनो धातवः

भ्वादिगणः

सेव्—सेवने

लुट्

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र० पु०	सेविता	सेवितारौ	सेवितारः
म० पु०	सेवितासे	सेवितासाथे	सेविताध्वे
उ० पु०	सेविताहे	सेवितास्वहे	सेवितास्महे

लृङ्

प्र० पु०	असेविष्यत	असेविष्येताम्	असेविष्यन्त
म० पु०	असेविष्यथाः	असेविष्येथाम्	असेविष्यध्वम्
उ० पु०	असेविष्ये	असेविष्यावहि	असेविष्यामहि

(३३)

आशीर्लिङ्

प्र० पु०	सेविषीष्ट	सेविषीयास्ताम्	सेविषोरन्
म० पु०	सेविषीष्टाः	सेविषीयास्थाम्	सेविषीद्वम्-ध्वम्
उ० पु०	सेविषीय	सेविषीवहि	सेविषीमहि

लिट्

प्र० पु०	सिषेवे	सिषेवाते	सिषेविरे
म० पु०	सिषेविषे	सिषेवाथे	सिषेविद्वे-ध्वे
उ० पु०	सिषेवे	सिषेविवहे	सिषेविमहे

लुङ्

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र० पु०	असेविष्ट	असेविषाताम्	असेविषत
म० पु०	असेविष्टाः	असेविषाथाम्	असेविद्वम्-ध्वम्
उ० पु०	असेविषि	असेविष्वहि	असेविषमहि

अदादिगणः

ब्र-वचने

(लृट्, लुट् प्रभृतिषु अस्य 'वच्' आदेशः)

लुट्

प्र० पु०	वक्ता	वक्तारौ	वक्तारः
म० पु०	वक्तासे	वक्तासाथे	वक्ताध्वे
उ० पु०	वक्ताहे	वक्तास्वहे	वक्तास्महे

लृङ्

प्र० पु०	अवक्ष्यत	अवक्ष्येताम्	अवक्ष्यन्त
म० पु०	अवक्ष्यथाः	अवक्ष्येथाम्	अवक्ष्यध्वम्
उ० पु०	अवक्ष्ये	अवक्ष्यावहि	अवक्ष्यामहि

(३४)

आशीर्लिङ्

प्र० पु०	वक्षीष्ट	वक्षीयास्ताम्	वक्षीरन्
म० पु०	वक्षीष्टाः	वक्षीयास्थाम्	वक्षीध्वम्
उ० पु०	वक्षीय	वक्षीवहि	वक्षीमहि

लिट्

प्र० पु०	ऊचे	ऊचाते	ऊचिरे
म० पु०	ऊचिषे	ऊचाथे	ऊचिध्वे
उ० पु०	ऊचे	ऊचिवहे	ऊचिमहे

लुङ्

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र० पु०	अवोचत	अवोचेताम्	अवोचन्त
म० पु०	अवोचथाः	अवोचेथाम्	अवोचध्वम्
उ० पु०	अवोचे	अवोचावहि	अवोचामहि

आस्-उपवेशने ।

वर्तमाने लट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र० पु०	आस्ते	आसाते	आसते
म० पु०	आस्से	आसाथे	आध्वे
उ० पु०	आसे	आस्वहे	आस्महे

प्रवर्त्तनायां लोट् ।

प्र० पु०	आस्ताम्	आसाताम्	आसताम्
म० पु०	आस्व	आसाथाम्	आध्वम्
उ० पु०	आसै	आसावहै	आसामहै ।

(३५)

विधौ लिङ्

प्र० पु०	आसीत	आसीयाताम्	आसीरन्
म० पु०	आसीथाः	आसीयाथाम्	आसीध्वम्
उ० पु०	आसीय	आसीवहि	आसीमहि

अनद्यतनभूते लङ्

प्र० पु०	आस्त	आसाताम्	आसत
म० पु०	आस्थाः	आसाथाम्	आध्वम्
उ० पु०	आसि	आस्वहि	आस्महि

भविष्यति लट्

एकव०

द्विव०

बहुव०

प्र० पु०	आसिष्यते	आसिष्येते	आसिष्यन्ते
म० पु०	आसिष्यसे	आसिष्येथे	आसिष्यध्वे
उ० पु०	आसिष्ये	आसिष्यावहे	आसिष्यामहे

लुट् ।

प्र० पु०	आसिता	आसितारौ	आसितारः
म० पु०	आसितासे	आसितासाथे	आसिताध्वे
उ० पु०	आसिताहे	आसितास्वहे	आसितास्महे

लृङ्

प्र० पु०	आसिष्यत	आसिष्येताम्	आसिष्यन्त
म० पु०	आसिष्यथाः	आसिष्येथाम्	आसिष्यध्वम्
उ० पु०	आसिष्ये	आसिष्यावहि	आसिष्यामहि

अशिषि लिङ्

प्र० पु०	आशिषीष्ट	आशिषीयास्ताम्	आशिषीरन्
----------	----------	---------------	----------

(३६)

म० पु० आसिषीष्टाः आसिषीयास्थाम् आसिषीद्वम्
 उ० पु० आसिषीय आसिषीवहि आसिषीमहि
 लिट्

प्र० पु० आसाम्बभूव, आसाम्बभूवतुः आसाम्बभूवुः
 म० पु० आसाम्बभूविथ आसाम्बभूवथुः आसाम्बभूव
 उ० पु० आसाम्बभूव आसाम्बभूविव आसाम्बभूविम

एवम् आसामास, आसाञ्चक्रे इत्यादि

लुङ्

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र० पु०	आसिष्ट	आसिषातोम्	आसिषत
म० पु०	आसिष्टाः	आसिषाथाम्	आसिद्वम्
उ० पु०	आसिषि	आसिष्वहि	आसिष्महि

जुहोत्यादिगणः

दा—दाने

वर्त्तमाने (लट्)

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र० पु०	दत्ते	ददाते	ददते
म० पु०	दत्से	ददाथे	दद्ध्वे
उ० पु०	ददे	दद्वहे	दद्वहे

प्रवर्त्तनायां (लोट्)

प्र० पु०	दत्ताम्	ददाताम्	ददताम्
म० पु०	दत्स्व	ददाथाम्	दद्ध्वम्
उ० पु०	ददै	ददावहै	ददामहै

(३७)

विधौ (लिङ्)

प्र० पु०	ददीत	ददीयाताम्	ददीरन्
म० पु०	ददीथाः	ददीयाथाम्	ददीध्वम्
उ० पु०	ददीय	ददीवहि	ददीमहि

अनद्यतनभूते (लङ्)

प्र० पु०	अदत्त	अददाताम्	अददत
म० पु०	अदत्थाः	अददाथाम्	अदद्ध्वम्
उ० पु०	अददि	अदद्वहि	अदद्महि

भविष्यति (लृट्)

प्र० पु०	दास्यते	दास्येते	दास्यन्ते
म० पु०	दास्यसे	दास्येथे	दास्यध्वे
उ० पु०	दास्ये	दास्यावहे	दास्यामहे

लुट्

प्र० पु०	दाता	दातारौ	दातारः
म० पु०	दातासे	दातासाथे	दाताध्वे
उ० म०	दाताहे	दातास्वहे	दातास्महे

लृङ्

प्र० पु०	अदास्यत	अदास्येताम्	अदास्यन्त
म० पु०	अदास्यथाः	अदास्येथाम्	अदास्यध्वम्
उ० पु०	अदास्ये	अदास्यावहि	अदास्यामहि

आशीर्लिङ्

प्र० पु०	दासीष्ट	दासीयास्ताम्	दासीरन्
म० पु०	दासीष्ठाः	दासीयास्थाम्	दासीध्वम्
उ० पु०	दासीय	दासीवहि	दासीमहि

(३८)

लिट्

प्र० पु०	ददे	ददाते	ददिरे
म० पु०	ददिषे	ददाथे	ददिध्वे
उ० पु०	ददे	ददिवहे	ददिमहे

लुङ्

प्र० पु०	अदित	आदिषाताम्	अदिषत
म० पु०	अदिथाः	अदिषाथाम्	अदिद्वम्
उ० पु०	अदिषि	अदिष्वहि	अदिष्महि

दिवादिगणः

मन्—बोधने

लुट्

प्र० पु०	मन्ता	मन्तारौ	मन्तारः
म० पु०	मन्तासे	मन्तासाथे	मन्ताध्वे
उ० पु०	मन्ताहे	मन्तास्वहे	मन्तास्महे

लृङ्

प्र० पु०	अमंस्यत	अमंस्येताम्	अमंस्यन्त
म० पु०	अमंस्यथाः	अमंस्येथाम्	अमंस्यध्वम्
उ० पु०	अमंस्ये	अमंस्यावहि	अमंस्यामहि

आशीर्लिङ्

प्र० पु०	मंसीष्ट	मंसीयास्ताम्	मंसीरन्
म० पु०	मंसीष्टाः	मंसीयास्थाम्	मंसीध्वम्
उ० पु०	मंसीय	मंसीवहि	मंसीमहि

(३६)

लिट्

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र० पु०	मेने	मेनाते	मेनिरे
म० पु०	मेनिषे	मेनाथे	मेनिध्वे
उ० पु०	मेने	मेनिवहे	मेनिमहे

लुङ्

	अमंस्त	अमंसाताम्	अमंसत
प्र० पु०	अमंस्त	अमंसाताम्	अमंसत
म० पु०	अमंस्थाः	अमंसाथाम्	अमन्ध्वम्
उ० पु०	अमंसि	अमंस्वहि	अमंस्महि

स्वादिगणः

वृ—वरणे

वर्तमाने (लट्)

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र० पु०	वृणुते	वृण्वाते	वृण्वते
म० पु०	वृणुषे	वृण्वाथे	वृणुध्वे
उ० पु०	वृण्वे	वृणुवहे. वृण्वहे	वृणुमहे, वृणमहे

प्रवर्तनायां (लोट्)

	वृणुताम्	वृण्वाताम्	वृण्वताम्
प्र० पु०	वृणुताम्	वृण्वाताम्	वृण्वताम्
म० पु०	वृणुष्व	वृण्वाथाम्	वृणुध्वम्
उ० पु०	वृण्वै	वृण्वावहै	वृण्वामहै

विधौ (लिङ्)

	वृण्वीत	वृण्वीयाताम्	वृण्वीरन्
प्र० पु०	वृण्वीत	वृण्वीयाताम्	वृण्वीरन्
म० पु०	वृण्वीथाः	वृण्वीयाथाम्	वृण्वीध्वम्
उ० पु०	वृण्वीय	वृण्वीवहि	वृण्वीमहि

(४०)

अनद्यतनभूते (लङ्)

प्र० पु०	अवृणुत	अवृण्वाताम्	अवृण्वत
म० पु०	अवृणुथाः	अवृण्वाथाम्	अवृणुध्वम्
उ० पु०	अवृण्वि	अवृणुवहि, अवृण्वहि	अवृणुमहि, अवृणमाह

भविष्यति (लृट्)

प्र० पु०	वरिष्यते,	वरिष्येते,	वरिष्यन्ते,
" "	वरीष्यते	वरीष्येते	वरीष्यन्ते
म० पु०	वरिष्यसे,	वरिष्येथे,	वरिष्यध्वे,
" "	वरीष्यसे	वरीष्येथे	वरीष्यध्वे
उ० पु०	वरिष्ये,	वरिष्यावहे,	वरिष्यामहे,
" "	वरीष्ये	वरीष्यामहे	वरीष्यामहे

लुट्

प्र० पु०	वरिता,	वरितारौ,	वरितारः,
"	वरीता	वरीतारौ	वरीतारः
म० पु०	वरितासे,	वरितासाथे,	वरिताध्वे,
"	वरीतासे	वरीतासाथे	वरीताध्वे
उ० पु०	वरिताहे,	वरितास्वहे,	वरितास्महे
"	वरीताहे	वरीतास्वहे	वरीतास्महे

लृङ्

प्र० पु०	अवरिष्यत,	अवरिष्येताम्,	अवरिष्यन्त,
"	अवरीष्यत	अवरीष्येताम्	अवरीष्यन्त
म० पु०	अवरिष्यथाः,	अवरिष्येथाम्,	अवरिष्यध्वम्,
"	अवरीष्यथाः	अवरीष्येथाम्	अवरीष्यध्वम्

(४१)

उ० पु०	अवरिष्ये,	अवरिष्यावहि,	अवरिष्यामहि,
"	अवरीष्ये	अवरीष्यावहि	अवरीष्यामहि

आशीलिङ्

प्र० पु०	वरिषीष्ट,	वरिषीयास्ताम्,	वरिषीरन्,
"	वृषीष्ट	वृषीयास्ताम्	वृषीरन्
म० पु०	वरिषीष्ठाः	वरिषीयास्थाम्,	वरिषीध्वम्,
"	वृषीष्ठाः	वृषीयास्थाम्	वृषीध्वम्
उ० पु०	वरिषीय,	वरिषीवहि,	वरिषीमहि,
"	वृषीय	वृषीवहि	वृषीमहि

लिट्

प्र० पु०	वव्रे	वव्राते	वव्रिरे
म० पु०	ववृषे	वव्राथे	ववृड्द्वे
उ० पु०	वव्रे	ववृवहे	ववृमहे

लुङ्

(१)

प्र० पु०	अवृत	अवृषाताम्	अवृषत
म० पु०	अवृथाः	अवृषाथाम्	अवृध्वम्
उ० पु०	अवृषि	अवृष्वहि	अवृषमहि

(२)

प्र० पु०	अवरिष्ट,	अवरिषाताम्,	अवरिषत,
" "	अवरीष्ट	अवरोषाताम्	अवरीषत
म० पु०	अवरिष्ठाः	अवरिषाथाम्,	अवरिध्वम्-द्वम्,
" "	अवरीष्ठाः	अवरीषाथाम्	अवरीध्वम्-द्वम्
उ० पु०	अवरिषि,	अवरिष्वहि,	अवरिषमहि,
" "	अवरीषि	अवरीष्वहि	अवरीषमहि

(४२)

रुधादिगणः ।

भुज्— भोजने ।

वर्तमाने लट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	व० व०
प्र० पु०	भुङ्क्ते	भुञ्जाते	भुञ्जते
म० पु०	भुङ्क्ते	भुञ्जाथे	भुङ्ध्वे
उ० पु०	भुञ्जे	भुञ्ज्वहे	भुञ्जमहे

प्रवर्त्तनायां लोट् ।

प्र० पु०	भुङ्क्ताम्	भुञ्जाताम्	भुञ्जताम्
म० पु०	भुङ्क्ष्व	भुञ्जाथाम्	भुङ्ध्वम्
उ० पु०	भुनजै	भुनजावहै	भुनजामहै

विधौ लिङ्

प्र० मु०	भुञ्जीत	भुञ्जीयाताम्	भुञ्जीरन्
म० पु०	भुञ्जीथाः	भुञ्जीयाथाम्	भुञ्जीध्वम्
उ० पु०	भुञ्जीय	भुञ्जीवहि	भुञ्जीमहि

अनद्यतनभूते लङ्

प्र० पु०	अभुङ्क्त	अभुञ्जाताम्	अभुञ्जत
म० पु०	अभुङ्क्थाः	अभुञ्जाथाम्	अभुङ्ध्वम्
उ० पु०	अभुञ्जि	अभुञ्ज्वहि	अभुञ्जमहि

भविष्यति लृट्

	ए० व०	द्वि० व०	व० व०
प्र० पु०	भोक्ष्यते	भोक्ष्येते	भोक्ष्यन्ते

(४३)

	ए० व०	द्विव०	बहुव०
म० पु०	भोक्ष्यसे	भोक्ष्येथे	भोक्ष्यध्वे
उ० पु०	भोक्ष्ये	भोक्ष्यावहे	भोक्ष्यामहे
		लुट्	
प्र० पु०	भोक्ता	भोक्तारौ	भोक्तारः
म० पु०	भोक्तासे	भोक्तासाथे	भोक्ताध्वे
उ० पु०	भोक्ताहे	भोक्तास्वहे	भोक्तास्महे
		लृङ्	
प्र० पु०	अभोक्ष्यत	अभोक्ष्येताम्	अभोक्ष्यन्त
म० पु०	अभोक्ष्यथाः	अभोक्ष्येथाम्	अभोक्ष्यध्वम्
उ० पु०	अभोक्ष्ये	अभोक्ष्यावहि	अभोक्ष्यामहि
		आशीर्लिङ्	
प्र० पु०	भुक्षीष्ट	भुक्षीयास्ताम्	भुक्षीरन्
म० पु०	भुक्षीष्टाः	भुक्षीयास्थाम्	भुक्षीध्वम्
उ० पु०	भुक्षीय	भुक्षीवहि	भुक्षीमहि
		लिट्	
प्र० पु०	बुभुजे	बुभुजाते	बुभुजिरे
म० पु०	बुभुजिषे	बुभुजाथे	बुभुजिध्वे
उ० पु०	बुभुजे	बुभुजिवहे	बुभुजिमहे
		लुङ्	
प्र० पु०	अभुक्त	अभुक्षाताम्	अभुक्षत
म० पु०	अभुक्थाः	अभुक्षाथाम्	अभुक्षध्वम्
उ० पु०	अभुक्षि	अभुक्षवहि	अभुक्षमहि

(४४)

तनादिगणः

कृ-करणे

(अयं धातुरुभयपदी)

वर्तमाने लट्

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र० पु०	कुरुते	कुर्वाते	कुर्वते
म० पु०	कुरुषे	कुर्वाथे	कुरुध्वे
उ० पु०	कुर्व	कुर्वहे	कुर्महे

प्रवर्तनायां (लोट्)

प्र० पु०	कुरुताम्	कुर्वाताम्	कुर्वताम्
म० पु०	कुरुष्व	कुर्वाथाम्	कुरुध्वम्
उ० पु०	करवै	करवावहै	करवामहै

विधौ लिङ्

प्र० पु०	कुर्वीत	कुर्वीयाताम्	कुर्वीरन्
म० पु०	कुर्वीथाः	कुर्वीयाथाम्	कुर्वीध्वम्
उ० पु०	कुर्वीय	कुर्वीवहि	कुर्वीमहि

अनद्यतनभूते (लङ्)

प्र० पु०	अकुरुत	अकुर्वाताम्	अकुर्वत
म० पु०	अकुरुथाः	अकुर्वाथाम्	अकुरुध्वम्
उ० पु०	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि

भविष्यति लृट्

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र० पु०	करिष्यते	करिष्येते	करिष्यन्ते

(४५)

म० पु०	करिष्यसे	करिष्येथे	करिष्यध्वे
उ० पु०	करिष्ये	करिष्यावहे	करिष्यामहे

लुट्

प्र० पु०	कर्त्ता	कर्त्तारौ	कर्त्तारः
म० पु०	कर्त्तासे	कर्त्तासाथे	कर्त्ताध्वे
उ० पु०	कर्त्ताहे	कर्त्तास्वहे	कर्त्तास्महे

लृङ्

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र० पु०	अकरिष्यत	अकरिष्येताम्	अकरिष्यन्त
म० पु०	अकरिष्यथाः	अकरिष्येथाम्	अकरिष्यध्वम्
उ० पु०	अकरिष्ये	अकरिष्यावहि	अकरिष्यामहि

आशीर्लिङ्

प्र० पु०	कृषोष्ट	कृषोयास्ताम्	कृषोरन्
म० पु०	कृषोष्ठाः	कृषोयास्थाम्	कृषोद्वम्
उ० पु०	कृषीय	कृषीवहि	कृषीमहि

लिट्

प्र० पु०	चक्रे	चक्राते	चक्रिरे
म० पु०	चकृषे	चक्राथे	चकृद्वे
उ० पु०	चक्रे	चकृवहे	चकृमहे

लुङ्

प्र० पु०	अकृत	अकृषाताम्	अकृषत
म० पु०	अकृथाः	अकृषाथाम्	अकृद्वम्
उ० पु०	अकृषि	अकृष्वहि	अकृष्महि

(४६)

क्रयादिगणः

वि-क्री—विक्रयणे

वर्तमाने लट्

	ए० व०	द्वि० व०	व० व०
प्र० पु०	विक्रीणीते	विक्रीणाते	विक्रीणते
म० पु०	विक्रीणीषे	विक्रीणाथे	विक्रीणीध्वे
उ० पु०	विक्रीणे	विक्रीणीवहे	विक्रीणीमहे

प्रवर्तनायां लोट्

प्र० पु०	विक्रीणीताम्	विक्रीणाताम्	विक्रीणताम्
म० पु०	विक्रीणीष्व	विक्रीणाथाम्	विक्रीणीध्वम्
उ० पु०	विक्रीणे	विक्रीणावहै	विक्रीणामहै

विधौ लिङ्

प्र० पु०	विक्रीणीत	विक्रीणीयाताम्	विक्रीणीरन्
म० पु०	विक्रीणीथाः	विक्रीणीयाथाम्	विक्रीणीध्वम्
उ० पु०	विक्रीणीय	विक्रीणीवहि	विक्रीणीमहि

अनद्यतनभूते लङ्

प्र० पु०	व्यक्रीणीत	व्यक्रीणाताम्	व्यक्रीणत
म० पु०	व्यक्रीणीथाः	व्यक्रीणाथाम्	व्यक्रीणीध्वम्
उ० पु०	व्यक्रीणि	व्यक्रीणीवहि	व्यक्रीणीमहि

भविष्यति लृट्

प्र० पु०	विक्रेष्यते	विक्रेष्येते	विक्रेष्यन्ते
म० पु०	विक्रेष्यसे	विक्रेष्येथे	विक्रेष्यध्वे
उ० पु०	विक्रेष्ये	विक्रेष्यावहे	विक्रेष्यामहे

लुट्

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र० पु०	विक्रेता	विक्रेतारौ	विक्रेतारः
म० पु०	विक्रेतासे	विक्रेतासाथे	विक्रेताध्वे
उ० पु०	विक्रेताहे	विक्रेतास्वहे	विक्रेतास्वहे

लृट्

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र० पु०	व्यक्रेश्यत	व्यक्रेश्येताम्	व्यक्रेश्यन्त
म० पु०	व्यक्रेश्यथाः	व्यक्रेश्येथाम्	व्यक्रेश्यध्वम्
उ० पु०	व्यक्रेश्ये	व्यक्रेश्यावहि	व्यक्रेश्यामहि

आशिषि लिङ्

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र० पु०	विक्रेषीष्ट	विक्रेषीयास्ताम्	विक्रेषीरन्
म० पु०	विक्रेषीष्ठाः	विक्रेषीयास्थाम्	विक्रेषीद्वम्
उ० पु०	विक्रेषीय	विक्रेषीवहि	विक्रेषीमहि

लिट्

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र० पु०	विचिक्रिये	विचिक्रियाते	विचिक्रियिरे
म० पु०	विचिक्रियिषे	विचिक्रियाथे	विचिक्रियिद्वे
			विचिक्रियिध्वे
उ० पु०	विचिक्रिये	विचिक्रियिवहे	विचिक्रियिमहे

लुङ्

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र० पु०	व्यक्रेष्ट	व्यक्रेषाताम्	व्यक्रेषत
म० पु०	व्यक्रेष्ठाः	व्यक्रेषाथाम्	व्यक्रेष्ट्वम्
उ० पु०	व्यक्रेषि	व्यक्रेष्वहि	व्यक्रेष्महि

अर्थ—याचनायाम्

लुट्

प्र० पु०	अर्थयिता	अर्थयितारौ	अर्थयितारः
म० पु०	अर्थयितासे	अर्थयितासाथे	अर्थयिताध्वे
उ० पु०	अर्थयिताहे	अर्थयितास्वहे	अर्थयितास्महे

लृङ्

	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र० पु०	आर्थयिष्यत	आर्थयिष्येताम्	आर्थयिष्यन्त
म० पु०	आर्थयिष्यथाः	आर्थयिष्येथाम्	आर्थयिष्यध्वम्
उ० पु०	आर्थयिष्ये	आर्थयिष्यावहि	आर्थयिष्यामहि

आशीर्लिङ्

प्र० पु०	अर्थयिषीष्ट	अर्थयिषीयास्ताम्	अर्थयिषीरन्
म० पु०	अर्थयिषीष्ठाः	अर्थयिषीयास्थाम्	अर्थयिषीध्वम्
उ० पु०	अर्थयिषीय	अर्थयिषीवहि	अर्थयिषीमहि

लिट्

प्र० पु०	अर्थयाम्बभूव	अर्थयाम्बभूवतुः	अर्थयाम्बभूवुः
म० पु०	अर्थयाम्बभूविथ	अर्थयाम्बभूवथुः	अर्थयाम्बभूव
उ० पु०	अर्थयाम्बभूविव	अर्थयाम्बभूविव	अर्थयाम्बभूविम

एवम् अर्थयामास, अर्थयाञ्चक्रे इत्यादि

लुङ्

प्र० पु०	आर्तथत	आर्तथेताम्	आर्तथन्त
म० पु०	आर्तथथाः	आर्तथेथाम्	आर्तथध्वम्
उ० पु०	आर्तथे	आर्तथावहि	आर्तथामहि

(४६)

प्रेरणार्थिका णिजन्तप्रक्रिया

धातवः (वर्त्तमाने) (सा० भविष्यति) [सा० भूते]

लट्)

(लृट्)

(लुङ्)

भू	भावयति, ०ते	भावयिष्यति, ०ते	अबोभवत्, ०त
पा	पाययति, ०ते	पाययिष्यति, ०ते	अपीष्यत्, ०त
स्था	स्थापयति, ०ते	स्थापयिष्यति, ०ते	अतिष्ठिपत्, ०त
गम्	गमयति, ०ते	गमयिष्यति, ०ते	अजीगमत्, ०त
श्रु	श्रावयति, ०ते	श्रावयिष्यति, ०ते	अशिश्नवत्, ०त
			अशुश्नवत्, ०त
वृत्	वर्त्तयति, ०ते	वर्त्तयिष्यति, ०ते	अवोवृत्तत्, ०त
			अववर्त्तत्, ०त
पच्	पाचयति, ०ते	पाचयिष्यति, ०ते	अपोपचत्, ०त
लभ्	लम्भयति, ०ते	लम्भयिष्यति, ०ते	अललम्भत्, ०त
अधि + इङ्	अध्यापति, ०ते	अध्यापयिष्यति, ०ते	अध्यजीगपत्, ०त
			अध्यापिपत्, ०त
हन्	घातयति, ०ते	घातयिष्यति, ०ते	अजीघनत्, ०त
दा	दापयति, ०ते	दापयिष्यति, ०ते	अदीदपत्, ०त
चि	चाययति, ०ते	चाययिष्यति, ०ते	अचीचयत्, ०त
	चापयति, ०ते	चापयिष्यति, ०ते	अचीचपत्, ०त
धृ	धारयति, ०ते	धारयिष्यति, ०ते	अदीधरत्, ०त

(५०)

ज्ञा	ज्ञापयति, ०ते	ज्ञापयिष्यति, ०ते	अजिज्ञपत्, ०त
	ज्ञपयति, ०ते	ज्ञपयिष्यति, ०ते	
क्री	क्रापयति, ०ते	क्रापयिष्यति, ०ते	अचिक्रपत्, ०त
भुज	भोजयति, ०ते	भोजयिष्यति, ०ते	अबूभुजत्, ०त
मुच्	मोचयति, ०ते	मोचयिष्यति, ०ते	अमूमुचत्, ०त
नृत्	नर्तयति, ०ते	नर्तयिष्यति, ०ते	अनीनृतत्, ०त
			अननर्तत्, ०त
मृष्	मर्षयति, ०ते	मर्षयिष्यति, ०ते	अमीमृषत्, ०त
			अममर्षत्, ०त
यज्	याजयति, ०ते	याजयिष्यति, ०ते	अयीयजत्, ०त
पठ्	पाठयति, ०ते	पाठयिष्यति, ०ते	अपीपठत्, ०त]

भावकर्मप्रक्रिया

धातवः	वर्त्तमाने	सा० भविष्यति	[सा० भूते]	भावे कर्मणि वा
भू	भूयते	भविष्यते	अभावि	भावेवाच्ये
"	"	भाविष्यते	"	"
पा	पीयते	पायिष्यते	अपायि	कर्मणि वाच्ये
दा	दीयते	दायिष्यते	अदायि	"
स्था	स्थीयते	स्थायिष्यते	अस्थायि	भावेवाच्ये
गम्	गम्यते	गंस्यते	अगामि	कर्मणिवाच्ये
दिश्	दिश्यते	देक्ष्यते	अदेशि	"
नी	नीयते	नायिष्यते, नेष्यते	अनायि	"

(५१)

लभ्	लभ्यते	लप्स्यते	अलाभि	"
"	"	"	अलम्भि	"
दृश्	दृश्यते	दर्शिष्यते, द्रक्ष्यते	अदर्शि	"
स्मृ	स्मर्यते	स्मारिष्यते	अस्मारि	"
या	यायते	यास्यते	अयायि	"
पच्	पच्यते	पद्यते	अपाचि	"
यज्	इज्यते	यद्यते	अयाजि	"
विद्	विद्यते	वेत्स्यते	अवेदि	"
शी	शय्यते	शयिष्यते	अशायि	भावेवाक्ये
आस्	आस्यते	आसिष्यते	आसि	"
जन्	जायते,	जनिष्यते	अजनि	"
"	जन्यते	"	"	"
शक्	शक्यते	शद्यते	अशाकि	"
मृ	म्रियते	मरिष्यते	अमारि	कर्मणिवाच्ये
भिद्	भिद्यते	भेत्स्यते	अभेदि	"
ग्रह्	गृह्यते	ग्रहीष्यते	अग्राहि	"
"	"	ग्राहिष्यते	"	"
कृ	क्रियते	करिष्यते	अकारि	"
मुच्	मुच्यते	मोक्ष्यते	अमोचि	"
मृष्	मृष्यते	मर्षिष्यते	अमर्षि	"
हन्	हन्यते	घानिष्यते	अघानि]	"

पुस्तकालय

गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

वर्ग संख्या... ८६०

आगत संख्या... 33901

पुस्तक विवरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित ३० वें दिन यह पुस्तक पुस्तकालय में वापस आ जानी चाहिए अन्यथा ५० पैसे प्रतिदिन के हिसाब से विलम्ब दण्ड लगेगा।

DIGIT. 777 C 34C

2003-2006

23-3-06